

NORDISK BYGD

Nr 17: Bornholm

Kulturlandskab og udvikling

Nordisk
Kulturlandskabs
Forbund

OBS: Ved søgning af bestemte sider på nettet via Adobe reader lægges 2 cifre til sidetallet i indholdsfortegnelse og på selve siderne

Nordisk bygd nr 17 2005 - Indhold

Forord Søren Espersen	3
En fødselsattest på 1.700 millioner år. Bornholms geologiske udvikling. Finn Hansen, NaturBornholm	4
Bornholm – et anderledes landskab i Danmark Finn Hansen, NaturBornholm	12
Bornholm gennem 12.000 år Søren Espersen, Nordisk Kulturlandskabsforbund	20
Bronzealderens mærker i landskabet Martin Stoltze	34
Hammershus – Etnobotanisk set. Tino Hjorth Bjerregaard, Naturvejleder, Skov- og Naturstyrelsen, Bornholms Statsskovdistrikt	39
Bornholms Regionskommunes arbejde med friluftsliv og naturpleje Ilsebil Hansen Bornholms Regionskommune	45
Kan man tjene penge på naturpleje? Annette Holmenlund, Agronom, Sheep and Goat Consult	50
Bornholm satser på natur og kulturlandskab Lene Feldthus Andersen, Center for Regional- og Turismeforskning	55
Norske erfaringer: Streif gjennom kulturlandskap og næringsutvikling i Hordaland Dirk Kohlmann og Steinar Sørli; Fylkesmannen i Hordaland, Norge	64
Det bornholmske kunstnerliv Lars Kjærulf Møller	70

Forsidefoto: Bornholms kunstmuseum Foto: Henrik Stenberg

Nordisk Bygd nr 17:

Bornholm - Kulturlandskab og udvikling

Udgivet 2010 af Nordisk KulturlandskabsForbund www.n-kf.org

Redaktion: Søren Espersen og Bjørn Petersen

Layout: Bjørn Petersen

Tryk: HAKON HOLM GRAFISK ApS www.hakon-holm.dk

Hæftet knytter sig til Nordisk KulturlandskabsForbunds årsmøde 2005 på Bornholm.

Ekskursionsberetning fra årsmødet kan læses i foreningens tidsskrift,

Lommen nr 35_05 s 17-20

Lommen kan downloades i farver fra forbundets hjemmeside www.n-kf.org

Gudhjem. Foto: Pål Morten Skollerud

Forord

Årsmødet 2005 blev afholdt under mottoet

”Det bornholmske eksempel:

kulturlandskab og natur som fundament for regionale udviklingsprocesser”.

Det var ikke et tilfældigt valgt motto, men en anerkendelse af det store arbejde, man i denne del af ”Udkants-Danmark” har lagt i at kombinere opretholdelse af et varieret og levende kulturlandskab med erhvervsudvikling og et socialt og kulturelt velfungerende samfund. Strategien er ikke nødvendigvis udviklet så meget af lyst som ud fra en erkendelse af, at natur og kulturlandskab er en af de få ressourcer, Bornholm som et typisk marginalområde kan leve af og overleve på. Et velfungerende kulturlandskab, en varieret og indholdsrig natur og en række produkter inden for bl.a. fødevarer og kunsthåndværk, der binder øen sammen i ét produkt, egnet til markedsføring i den moderne oplevelsesøkonomi.

Strategien er ikke let at følge. Også Bornholm er præget af det intensive landbrugs uheldige påvirkning af natur og miljø. Centralisering og udflagning af arbejdspladser påvirker landbrugets, fiskeriets og industriens samfundsøkonomiske betydning. Det er vanskelig at skabe helårsarbejdspladser inden for turisterhvervet. Befolkningstallet går tilbage. Huse står tomme. Alligevel formår Bornholm at placere sig på kortet og i bevidstheden som noget særligt, det er værd at komme tilbage til.

Bornholm har placeret sig på det kulinariske verdenskort med produkter baseret på øens særlige traditioner og terroirmæssige kvaliteter. På det kunstneriske verdenskort gennem langvarig, begavet og fornyende udnyttelse af naturligt forekommende elementer som leret og de særlige lysforhold. Den største hindring for udvikling af strategien er ikke det naturmæssige udgangspunkt, men den særlige mentalitet, der er så karakteristisk for mange øsamfund: Det er svært at samarbejde! Her kan Bornholm lære af vore nordiske brødre.

Dette nummer har været længe undervejs.

Så meget desto mere ønsker vi jer god fornøjelse med læsningen og på gensyn på Bornholm.

Søren Espersen Sekretær i Nordisk Kulturlandskabsforbund

Foto: Pål Mårten Skollerud

Dromaeosaur

Finn Hansen, NaturBornholm:

En fødselsattest

på 1.700 millioner år.

Bornholms geologiske udvikling.

NaturBornholm og formidlingen af den bornholmske skattekasse af naturoplevelser.

Spørger man en tilfældig turist om, hvorfor Bornholm er valgt som feriemål, vil svaret som regel være ”naturen”. Spørger man videre, hvad man mener med denne natur, så vil svaret som regel være ”det hele” – og, endnu mere provokeret: ”landskabet”, den store variation og de korte afstande.

Bornholm har en stor variation af naturelementer, der tiltaler vore besøgende. Derfor var det nærliggende, at der opstod tanker om at opføre et naturcenter til formidling og eksponering af denne naturhistoriske rigdom og at tankerne blev effektueret i NaturBornholm, opført af den danske arkitekt Henning Larsen.

De gamle grækere tænkte meget over livets oprindelse eller fødsel. Det har de mennesker, der har fostret NaturBornholm, også gjort. I kærlighed knyttes elementerne - jord, ild, vand og luft sammen til den levende natur - og i den ånd er huset bygget, i kærlighed til øens mangfoldighed af natur og til det geologiske grundlag. Siden har NaturBornholm ikke blot været den drivende kraft i formidlingen af den naturhistoriske rigdom, men også været en drivkraft i den fortsatte udforskning af den.

Jagten på den bornholmske dinosaur.

Da NaturBornholm blev indviet af Prins Henrik den 16. maj 2000 var der endnu ikke belæg for, at der havde levet dinosaurer på den lille del af jordkloden, som Bornholm i dag udgør. Bornholms undergrund var stadig et lukket skatkammer og er det fortsat, selv om dinosaurer og andre spændende fund fra fortiden åbner stadig større sprækker ind i det ukendte. Det er det, der gør øen til en geologisk set eksotisk region i Danmark – solidt placeret sydøst for Skåne.

Man mente i kompetente kredse, at dinosaurer og andre fortidsdyr måtte have levet i området. Som det første initiativ fra NaturBornholms side blev der inviteret til ”jagt på den bornholmske dinosaur”.

NaturBornholm inviterede sammen med Folkeuniversitetet geologen Niels Bonde og zoologen Per Christiansen til at lede 18 kursister gennem den bornholmske undergrund med hovedvægten lagt på jura og tidlig kridt, hvor chancerne for at finde vidnesbyrd om mulige dinosaurer var størst – og ganske som ønsket skete det:

En ung kvindelig studerende sad en solrig eftermiddag på en bunke varmt grus og slappede af, alt imedens hun med hånden gravede i gruset og lod det løbe ud mellem fingrene - med ét havde hun tanden i sin hule hånd – men hvilken tand!

Det viste sig senere at være en tand fra en dromaeosaur, en dinosaur-gruppe, der indtil denne dag ikke var registreret fra denne del af verden!

I dag kan man med egne øjne se den bornholmske dromaeosaur næsten levende i NaturBornholms kridttidslagune

Jagten fortsætter.

Siden har man intensiveret jagten. Svenske forskere fra Lunds Universitet har sammen med en gruppe bornholmske bistandsklienter som led i et EU-finansieret socialfondsprojekt undersøgt lag fra tidlig kridt og i overflod fundet endnu flere tænder af dromaeosaur samt en tand fra en såkaldt multituberculat, en godt 140 millioner år gammel, tidlig form for pattedyr – det første i Skandinavien. Det er også lykkedes at finde fodspor af en mere end otte meter høj sauropod, en såkaldt langhals, samt en mindre, pansret dinosaur. Også disse fund kan man stifte nærmere bekendtskab med ved at besøge NaturBornholm.

Blandt de sensationelle fund kan nævnes aftryk af 535 mio. år gamle vandmænd, fundet i lag af Balka-sandsten fra tidlig kambrium lige uden for NaturBornholm. På dette tidspunkt udspaltede de allerførste flercellede organismer sig i en lang række dyrerækker og -ordener. Lignende fund skal man til Indien eller Wisconsin efter.

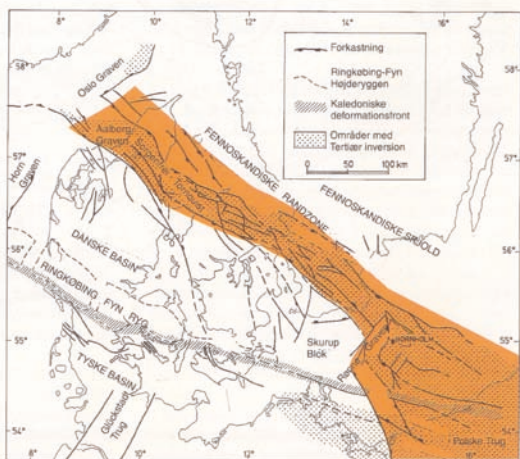
Når man passerer fra NaturBornholm ned til disse sandstenslag krydser man en manifestation af brudzonen mellem grundfjeldets ca. 1.700 mio. år gamle gnejs og den ”kun” ca. 500 mio. år gamle Balka-sandsten – et spring på 1,2 milliarder år. Lige

Forstenet vandmand

netop her, på Klintebakken, kommer den fennoskandiske randzone, der skiller Danmark-Skåne fra det øvrige Skandinavien, til syne i én af de mange forkastninger, brudzonen består af. Som følge af de vertikale bevægelser langs brudzonen og den senere erosion af den blødere sandsten er det i øvrigt gnejsen, der ligger øverst.

Ikke underligt, at Bornholm af mange geologer betragtes som et af verdens geologiske hotspots.

En virtuel rejse tilbage til tiden før.

I forhold til jordens samlede alder er Bornholm forholdsvis ung. Men alligevel har øen en lang forhistorie før den kom til at ligge, hvor den nu ligger. Midt i Østersøen, omgivet af hav og med en afstand på ca. 40 km. til den nærmeste, svenske, kyst.

For at kunne hjælpe fantasien på vej for den besøgende er der på NaturBornholm indrettet en art "tidsmaskine", der gennem lys, lyd og billeder - fører gæsterne tilbage gennem fortidens epoker og gennem de fortidslandskaber, som en tolkning af den geologiske lagserie sandsynliggør.

Når rejsen slutter, er man nået 1700 millioner år tilbage i tiden. Herefter er det nødvendigt at vandre tilbage til nutiden, men denne gang gennem den formidlede fortid.

Fra urfjeld til istid

Det hele begyndte med **et højt bjerg**. For mere end 1700 millioner år siden stødte to af jordens plader sammen. Resultatet blev en bjergkæde, der strakte sig over mange hundrede kilometer. Hvor det var, eller om Bornholm allerede dengang var forbundet med resten af Skandinavien, ved vi ikke. Vi kender i dag til lignende processer i de sydamerikanske Andesbjerge og i Himalaya med verdens højeste punkt Mt. Everest.

Ved sammenstødet blev ældre bjergarter under stort tryk og høj temperatur omdannet til gnejs.

Bjergkæden var under konstant nedbrydning, men for omkring 1400 millioner år siden blev den udsat for nye spændinger. Det fik jordskorpen til at sprække, og frem fra dybet trængte en magma, der størknede og blev til den bornholmske granit.

Flere spændinger i jordskorpen mange millioner år senere resulterede i nye sprækkedannelser. På ny trængte glødende magma fra de dybere dele frem i sprækkerne, hvor det størknede til diabas, som vi i dag kan støde på overalt i landskabet. Diabasen er den egentlige årsag til Bornholms mange kendte sprækkedale, der reelt er nederode-rede og renvaskede diabasgange.

En gold ørken.

Alt, hvad der stikker op over havets overflade, er udsat for naturens nedbrydende kræfter. Gennem millioner af år er selv de højeste bjerge brudt ned af vind, vand og frost til sten, grus, sand og ler.

For omkring 550 millioner år siden lå "Bornholm" som en sandørken på den sydlige halvkugle på højde med nutidens Falklands-øerne. Der var ingen planter til at binde de løse sten, grus og sandmateriale på jordens overflade. Det blev transporteret mod havet af vandløbene eller blæst rundt af vinden. Herved fik vi dannet nutidens Nexø-sandste med karakteristiske strøm- og vindribber.

Ørkenen blev efterhånden oversvømmet af havet og i en længere periode lå "Bornholm" som en åben kyst under lavt vand med kraftigt tidevand. Placeringen var et sted højere oppe på den sydlige halvkugle, datidens Copacabana-strand, ud for nutidens brasilianske østkyst.

Processerne kan ses i den ovennævnte Balka-sandsten i Strøby sandstensbrud lige uden for NaturBornholm. Her er det også muligt at finde dels mikroskopiske algester, dels såkaldte ichnofossiler, der er bevarede spor efter datidens "første bornholmere", sandsynligvis dyr med samme livsform som vore dages sandorm. I hvert fald er det spor efter en aktivitet udført af noget levende!

Et dybt hav.

Bornholm har lige så længe, der har eksisteret geologer, været et yndet mål for ekskursions- og forskningsvirksomhed. Det skyldes ikke mindst, at vi kan fremvise en "billedbog" med de geologiske lag, som op gennem kambrium, ordovicium og silur gennem mere end 100 millioner år blev dannet i et ret dybt hav frem til ca. 400 millioner år før vor tid! Især mørke kulholdige skiferbjergarter dominerer lagserien, der er rig på fossiler. Undervejs har dyrene udviklet sig fra primitive til betydelig mere avancerede former som kolonilevende graptolitter, mangebenede trilobitter og blæksprutter.

Især Læså-området er kendt, fordi lagserien i sin tid er vippet mod syd og åen siden har gnavet sig ned i undergrunden. Herved den har blotlagt de enkelte lag, bogstaveligt talt som en billedbog. Lagserien strækker sig (hvis man tager det hele med) fra nedre kambriums Nexø-sandsten, der ved Spidlegård vest for Aakirkeby kan iagttages direkte oven på granitten, over Balka-sandstenen til glaukonitholdige "grønne skifre", der på trods af navnet er brune. Videre går det over lag af Rispebjergsandsten, fossilrigt exulans kalk, der her er omdannet til en blød, grå lerart, forskellige sorte alunskifre aflejret under iltfattige forhold, afbrudt af Andrarumkalk. Fra ordovicium ses bl.a. 12 – 15 m. tykke profiler med dicellograptusskiffer isprængt bånd af bento-

Kalk ved Arnager på sydkysten

nit, forvitret vulkansk aske, hvilket viser, at der i dette tidsrum var vulkansk aktivitet i nærheden af øen. Lagserien slutter med cyrtograptusskiffer fra nedre silur. Hermed afsluttes formentlig de palæozoiske lag på Bornholm, der i de følgende perioder lå over havet.

Land i mere end 200 millioner år - dog uden synlige spor.

Denne mangfoldighed af dyre- og helt sikkert også planteformer fik altså en ende. I mere end 200 millioner år fra ca. 400 millioner til 200 millioner før vor tid har vi ikke kendskab til liv på denne del af jordkloden. Det skyldes, at "Bornholm", der nu er kommet til at ligge lidt nord for Ækvator, på grund af opfoldningen af den skandinaviske bjergkæde, den kaledoniske foldning, er blevet del af et større landområde. På land bevares vidnesbyrd om liv ikke på samme måde som i havet. Vi er kommet ind i de geologiske tidsperioder devon, karbon, perm og trias. Fra andre dele af verden ved vi, at både dyre- og plantelivet udviklede sig voldsomt i netop denne periode og at landjorden blev invaderet af mangeartede livsformer.

Sose bugt

Læsåen

En bornholmsk Jurassic Park.

Havet trængte mod slutningen af trias endnu engang ind over land. Stedet med ”Bornholm” var efterhånden kommet op på den nordlige halvkugle til dér, hvor vi i dag har Italien. Det fremstod som et kystnært landskab med udstrakte sumpskove. Der blev aflejret skiftevis ler, sand og kul, og der svømmede svaneøgler rundt i havet!

Jordskorpen var igen udsat for så store spændinger, at den ved kraftige jordskælv blev revet i stykker. Ved forkastninger, som vi i dag kender dem på Klintebakken syd for NaturBornholm, blev undergrunden brudt op i forskellige ”blokke” med hver deres geologiske historie. Nogle steg til vejrs som horste, f.eks. Klint ved Lobbæk og Aakirkeby; andre sank som gravsænkninger, f.eks. Hammersøen på Nordbornholm.

Gennemgående for perioden er de mange fund af muslinger og tænder fra hajer og svaneøgler. Også de bornholmske kul og det ler, der dannede grundlag for det bornholmske pottemagerhåndværk, stammer fra denne periode. Og så var det jo ikke mindst for omkring 140 millioner år siden, at dinosaurerne vandrede ind på bornholmsk jord.

Krokodiller og skildpadder.

Den ældre geologiske lagserie sluttet med aflejringer af sand og kridt for godt 65 millioner år siden. Der var masser af forskellige former for dyr i havet. På land var de første blomsterplanter dukket op. Af bevaringsmæssige årsager er det svært i dag at konstatere, hvad der har levet på landjorden, idet det fortrinsvis er aflejringer i havet og andre vandsamlinger, der bevares for eftertiden, men både krokodilletænder og stykker af skildpaddeskjolde er hyppige fund fra disse aflejringer.

Disse dyregrupper har næsten ikke ændret udseende gennem 140 millioner år. De har i deres design været så ”effektive”, at der ikke har været grund til at foretage omstruktureringer for at tilpasse sig ændrede ydre vilkår. Se det med baggrund i dyrearten menneskets korte, knap to millioner år gamle livshistorie!

Den nyere geologiske historie med aflejringer fra tertiær, som vi kender i det øvrige Danmark, mangler helt på Bornholm. Formentlig var Bornholm dengang en del af et landområde. Først fra den allerseneste del af kvartær, kan vi igen være med.

Istiderne

Isen, der dækkede Bornholm indtil for 20.000 år siden, kom ned gennem Østersøen fra NØ. Den medbragte indefrosne sten, grus, sand og ler. Den gled ind over Bornholm som en kæmpemæssig slibemaskine, der gjorde alt for at slibe det noget knudrede landskab ned til en jævn flade. Det lykkedes ikke helt, og i dag kan man se resultatet i form af rundklipper med skurestriber og dybe sprækkedale, udhulet af isen.

I forbindelse med afsmeltningen blev det medbragte materiale aflejret som moræne, der er en uensartet blanding af sten, grus, sand og ler. Fordybninger i undergrunden blev fyldt op og landskabet jævnet ud. Smeltevandets dannede vandløb, der gravede sig ned i morænen, sorterede det og aflejrede det i såkaldte smeltevandssletter, som i dag bl.a. kan iagttages under Bornholms lufthavn.

Nyere tid.

Mennesket flyttede ind i dette nultillede landskab som jægere og fiskere. Østersøen ændrede udseende i takt med landhævningen efter isens store tryk. Bornholm var ”endelig” kommet på plads efter at være vandret over det meste af jordkloden fra et sted syd for nutidens Falklandsøer. Skoven tog overhånd og mennesket var en del af det hele – der åndede en efter vor tids menneskeopfattelse ren idyl, men det varede kort. Mennesket udnyttede sin storhjerne. Skoven blev fældet, landet dyrket op og vi nærmer os nu med raske skridt en tilstand, hvor der kun er to gårde tilbage i hvert kirkesogn, kirkegården inklusive.

Råstofferne: Udvinning og anvendelse.

Gennem de 1.700 mio. år, der er gået siden Bornholms ”grundlæggelse”, har naturen dannet mange forskellige aflejringer, der siden gennem årtusinder er blevet udnyttet af mennesket som råstoffer til vidt forskellige formål. Spredt i landskabet ligger der i dag grave og brud, hvor bornholmerne gennem tiden har hentet granit, kaolin, sandsten, alun, kul, ler, sand og grus.

Man kommer ikke særligt langt i landets hovedstad, inden man støder på Bornholms forhistorie i form af bornholmske råstoffer og bornholmsk håndværk. Folkestyrets højborg, Christiansborg, er et fortrinligt eksempel på et hus i granit, brudt og tilhugget af bornholmere. Mindestøtten for stavnsbåndets ophævelse på Vesterbrogade ud for Hovedbanegården er på forbilledlig vis et minde om ægte bornholmsk håndværk i egne råstoffer: Neksø sandsten. Mange steder i gadebilledet vil man støde på Hasleklinker, brugt som belægningssten, eller i kloakudgravninger som glaserede lerrør. Vejnettets skærver og granit kom indtil begyndelsen af 1970’erne stort set udelukkende fra Bornholm. De fleste danske hjem er lykkelige ejere af keramik eller stentøj fra Hjort, Søholm eller Michael Andersen. Sveriges produktion af Volvo-motorer og rensning af drikkevand ville have været besværligere uden Robbedalegrus til støbesand og vandrensningsfiltre.

I dag er landskabets grave og brud stort set kun spor efter disse aktiviteter. Kulbrydningen ophørte allerede med 2. verdenskrig, bl.a. fordi kullene var af ringe kvalitet og svært tilgængelige. Indvinning af ler og kaolin og produktion af sten, rør og keramik i industriel skala er ophørt. Den nuværende produktionen er stort set overtaget af de mange, succesfulde keramikere og kunsthåndværkere, men med importeret ler. Granitproduktion er stærkt reduceret. Kun et enkelt større brud er endnu i funktion, samtidig med at der fortsat brydes en smule til kunstnerbrug og til finere belægningsarbejder på f.eks. Kongens Nytorv i København. Men: i dette tilfælde blev granitten sendt til Portugal i store blokke til udskæring og videreforarbejdning. Noget lignende gælder Neksø sandstenen. Den eneste råstofindvinning, der endnu foregår i større skala, er grus, men det foregår i stort omfang fra havbunden.

Tilbage er kun sporene, der som sprækker åbner ind til den bornholmske fortid, der stadig rummer mange overraskelser for den besøgende.

Tekst og fotos: **Finn Hansen**

(bearbejdet af redaktøren)

Litteratur:

Jørgen Butzbach: Bornholm gennem 1700 millioner år. William Dams Boghandel 1996. ISBN 87-87021 749.

Peter Gravesen: Geologisk set: Bornholm. En beskrivelse af områder af national geologisk interesse. Geografforlaget. 1996. ISBN 87-7279-001-6.

Arne Larsen: "Læså. Bornholm fra tidernes morgen". Bornholms Tidendes Forlag. 1965

www.NaturBornholm.dk

Finn Hansen, NaturBornholm:

Bornholm – et anderledes landskab i Danmark

Med en beliggenhed øst for Skåne og nærmere Polen end det øvrige Danmark rummer Bornholm småbidder af næsten alle Nordeuropas naturtyper indenfor gå- og cykelafstand. Her er hav, klipper og klinger, skærgård, sandstrand og klitter. Og så er her naturskov, bøg, indplantet gran og fyr, sprækkedale med kilder, bække og åer, overdrev, enge og marker samt søer, damme og moser.

Her finder man planter og dyr, der på grund af deres helt specielle krav til levested har landets, ja for enkeltes vedkommende Nordens eneste forekomst på denne godt 587 km² ø midt i Østersøen.

Formidling af Bornholms kulturlandskab og natur

Mangfoldigheden, og det naturhistoriske særpræg i øvrigt, har som nævnt i den tidligere artikel tiltrukket turister siden turismen tog sin begyndelse i sidste fjerdedel af 1800-tallet. En naturhistorisk samling var opstillet på det kulturhistoriske Bornholms Museum i Rønne. Den blev indsamlet og konserveret af ildsjæle, der ønskede at vise, at vi med denne lille ø havde at gøre med noget enestående. Men: samlingen blev pakket ned i kasser i 1972, da der skulle skaffes plads

Nylars Kirke

til nye elementer i udstillingen, bl.a. et lige så enestående stort fund af guldgubber.

Denne sørgelige kendsgerning: at vi ikke kunne præsentere øens naturhistoriske egenart, var baggrunden for, at Naturhistorisk Forening for Bornholm fremsatte ønsker om et hus, hvor øens særegne natur kunne komme til udtryk i en forståelig og pædagogisk form. Og placeringen skulle være så tæt som muligt på den forkastning, der som nævnt artiklen om øens geologiske udvikling bryder øen op i to halvdele: det skandinaviske grundfjeldsområde og det mellemeuropæiske sedimentationsbassin.

Sammen med en vifte af private og offentlige bidragydere var Aakirkeby kommunalbestyrelse med Borgmester Birthe Juel-Jensen i spidsen i sidste halvdel af 1990'erne initiativtager til den proces, der skulle sætte overskueligheden i værk – og den 16. maj 2000 indviede Hans Kongelige Højhed Prins Henrik NaturBornholm.

Bebyggelsen i det åbne land.

Spredt rundt i kulturlandskabet ligger de gamle bebyggelser, der direkte kan føres tilbage til tidlig middelalder, ja sikkert endnu længere: vikingetid, jernalder og bronzealder.

Umiddelbart betragtet har vore forfædre boet spredt rundt på hele øen, men skinnets bedrager! Gårdene lå i rækker og strøg, langs vandløb med direkte adgang til vand og vandkraft. Eller omkring datidens landbrugsmæssigt store og guldede hedearealer, bl.a. Store Lyng, der dækkede mere end en tredjedel af øens areal, hvor nu Almindingen og tilstødende plantager breder sig, og som fungerede som fælles græsningsareal.

Bølshavnen

Kong Christian den Fjerde var særdeles interesseret i de muligheder, der lå i den bornholmske undergrund. Han var bl.a. overbevist om, at der kunne udvindes sølv af øens klipper. Han udskrev ofte ekstraskatter på øen, og for at få et fast grundlag for skatteudskrivningen blev der i 1616 udarbejdet en jordebog samt en nummerering af øens gårde, der er enestående for det danske område. I hvert af øens 14 kirkesogne blev registreringen af selvejergårdene foretaget således, at de fik fortløbende numre. Gård nr. 1 blev den, der fra sognets kirketårn lå i retning af det sted, solen stod op ved sommersolhverv. Nummereringen foregik herefter sognet rundt i solens retning! I 1671 fulgte nummereringen af kongens egne gårde, de såkaldte vornedegårde.

Flora og fauna.

Kombinationen af en østlig placering og et forholdsvis stort areal, der på den ene eller anden måde har været underlagt menneskelig kultur langt tilbage i tiden, har gjort, at Bornholm har haft en særdeles varieret flora og fauna.

Strandenge og overdrev langs øens klippekyst er op i det nittende århundrede, ja faktisk helt til 2. verdenskrig, blevet græsset særdeles hårdt. Det har fremmet en meget varieret og artsrig flora, lige fra lyngbakkerne med hyldegøgeurt (*Dactylorhiza sambucina*) og vårspergel (*Spergula morisonii*) på Nordbornholm til de pittoreske og særdeles artsrige strandenge langs øens nord og østkyst. Botanikere fra det øvrige land kommer fortsat til Bornholm for at opleve, som de siger, ”landets smukkeste strandeng” ved Bølshavn med en yppighed, der ikke findes andre steder i landet. Arter som melet kodriver (*Primula farinosa*), kantbælg (*Tetragonolobus maritimus*), vibefedt (*Pinguicula vulgaris*), kødfarvet gøgeurt (*Dactylorhiza incarnata*) og majgøgeurt (*Dactylorhiza majalis*), akeleje (*Aquilegia vulgaris*), kær-fladbælg (*Lathyrus palustris*), hjertegræs (*Briza media*), sump-hullæbe (*Epipactis palustris*), søpryd (*Baldellia ranunculoides*) og hvas avneknippe (*Cladium mariscus*) er planter, der får selv garvede fagfolk til at knibe sig i armen for at konstatere, om det virkelig er sandt!

Men også på de tørre kystskrænter langs øens sydvestkyst kan man på en solrig dag i maj konstatere rare sager som skærmarve (*Holosteum umbellatum*), knopnellige (*Petrorhagia prolifera*), bibernelle (*Sanguisorba minor*) og skræntstar (*Carex ligERICA*), og senere i juli også strand-loppeurt (*Pulicaria dysenterica*)

Gamle planteoptegnelser

Den omsiggribende tørlægning af enge inde på øen de seneste godt hundrede år har givet Bornholm yppige landbrugsarealer, men i høj grad på bekostning af sjældent forekommende plantearter. En gennemgang af tidligere floristers optegnelser, som Lars Ipsens flora midt i 1800-tallet, Lærer Bergstedts i 1873 og lektor Arne Larsens fra midt i 1950'erne bærer vidnesbyrd om noget, der engang var meget stort, og som man i dag skal til fredede nationalparker i Baltikum for at opleve tilsvarende! Arter som hvid næbfrø (*Rhynchospora alba*), rustskæne (*Schoenus ferrugineus*), sort skæne (*Schoenus nigricans*), mygblomst (*Liparis loeselii*), engblomme (*Trollius europaeus*), bakke-gøgeurt (*Orchis ustulata*), Langakset trådspore (*Gymnadenia albida*) og poselæbe

(*Coeloglossum viride*) var tidligere almindelige bornholmske engplanter, men er i dag "gone forever".

Men det er ikke kun tørlægningen, der har været destruktiv overfor øens naturværdier. Strukturændringen i landbruget, der som bekendt er et resultat af øens medlemskab af det regulerende Europæiske Fællesskab, er medvirkende til, at der ikke mere er så mange græsædere i det bornholmske landskab som tidligere. Det resulterer i, at de egnskarakteristiske, såkaldte klippeløkker, små græsningsarealer med tyndt jordlag og blottede klippehaller, dvs. klippeflader, langsomt gror til i ask, eg, rose og kirsebær, godt hjulpet på vej af den omsiggribende eutrofiering ved luftbåret kvælstof. De bliver stille og roligt transformeret til naturskov. Alle lyskrævende og sjældent forekommende plantearter som hyldegøgeurt (*Dactylorhiza sambucina*), skruesak (*Spiranthes spiralis*), salep-gøgeurt (*Orchis morio*) og kantet kohvede (*Melampyrum cristatum*) kvæles herefter i naturskovens mørke!

For at modvirke tilgroningen af de kulturhistorisk særegne monumenter som f.eks. middelalderborgen Hammershus er man begyndt at afgræsse arealerne med store fåreflokke i korte perioder fordelt hen gennem vækstsæsonen. På den måde forsøger man at holde den slørende buskvækst som slåen og tjørn nede og fremme den lyselskende flora, som f.eks. enblomstret fladbælg (*Lathyrus sphaericus*), der her på slotsbanken har en af de få skandinaviske voksepladser. Og så kan ejeren af fårene sælge sine lam med prædikatet Hammershuslam - kød med en flavour af øens særegne flora.

Enblomstret fladbælg;
(*Lathyrus sphaericus*)

Anemone appennina

Apennina-anemonen.

En af vore helt særegne plantearter er Anemone appennina, eller som den kaldes på dansk appennina-anemonen eller 'blegblå anemone'. Man har blandt naturhistorikere længe anset denne plante, der i hele Nordeuropa kun forekommer spontant i nogle få muldrige skove i Østermarie sogn, som en varmetidsrelikt.

I en artikel i bladet Natur på

Bornholm, 2006 har jeg sået tvivl om denne antagelse. Jeg mener, at planten nok snarere er bragt til øen af Peder Oxe, den danske Rigsråd, der som ganske ung var på en dannelsesrejse med Danmarks dengang kyndigste person i planteviden, Kristiern Thorkelsen Morsing. De besøgte bl.a. Italien, hvor apennina-anemonen er hjemmehørende. I 1553 erhvervede Peder Oxe 30 gårde på Bornholm, og hans hovedgård, Maglegård, ligger netop i centrum af plantens nuværende hovedudbredelse! En undersøgelse af plantens genetiske sammensætning burde kunne afgøre dette.

Livet i øens damme

Før i tiden var det ganske naturligt på landet, at man havde en dam eller to i nærheden af sine bygninger, en dam, der tit blev gravet for at skaffe ler til klining af tavlene, dvs. rummene mellem bygningernes bindingsværk.

I en agerdyrkningskatekismus fra 1777 beskrev en af øens kyndigste personligheder, sognepræsten Jacob Peter Prah, bl.a. hvorledes man skulle rense sådanne damme op hvert eller hvert andet år for at skaffe sig gødning til sin byg-jord. Det resulterede i nogle helt rentvandede damme, som indgik i bedriftens husholdning og som dyrene kunne drikke af. Som en sidegevinst resulterede det i et rigt dyre- og planteliv.

Bornholm har haft store bestande af springfrøer, løvfrøer og latterfrøer tilknyttet disse damme, arter som i det øvrige land har været sjældne eller mange steder helt har manglet. Således var det indtil dammene mistede deres værdi på grund af indførsel af kunstgødning, etablering af elektricitet og indretning af vanding inden døre med elektriske pumper og vandværkssvand.

Dammene har i nyere tid på grund af deres meget nære forbindelse til driftsbygninger ligget i vejen for udvidelser. I reglen blev de kastet til og arealerne blev bebygget. Eller de blev brugt som lossepladser. Først efter stramningen af naturfredningsloven og vedtagelsen af den nye naturbeskyttelseslov i 1992 blev de sidste vandsamlinger sikret for eftertiden. Men det var på et hængende hår. Især udviklingen i det åbne land siden 2. verdenskrigs ophør havde fjernet mere end 90 % af levestederne for den vandlevende fauna i det åbne land. Trist nok var klokkefrøen forsvundet allerede midt

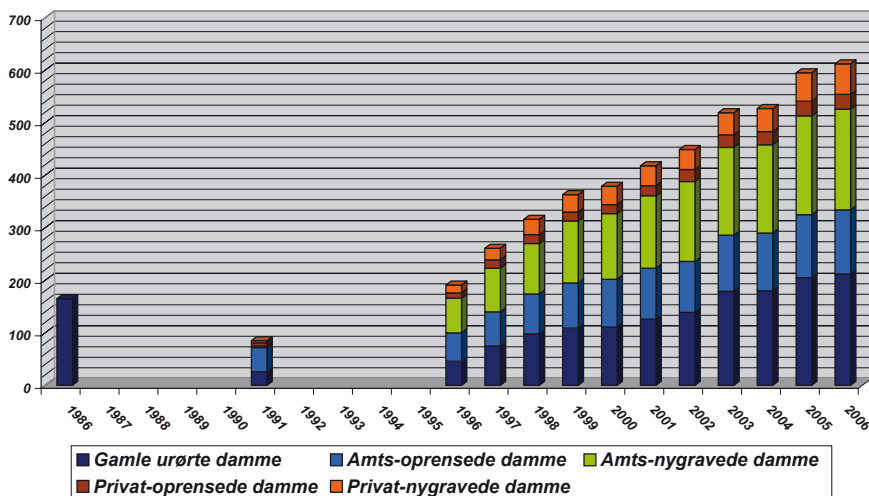
i århundredet, men i slutningen var løvfrøer og grønbrogede tudser lige ved at følge efter.

Trods alt er Bornholm stadig relativt rig på forskellige paddearter sammenlignet med de fleste andre egne af Danmark. Der findes lille vandsalamander (*Lissotriton vulgaris*) og stor vandsalamander (*Triturus cristatus*). Af tudser forekommer grønbrogede tudse (*Pseudepidalea viridis*), strandtudse (*Epidalea calamita*) og skrubtudse (*Bufo bufo*), dvs. alle tre danske arter. Af frøer springfrø (*Rana dalmatina*), løvfrø (*Hyla arborea*), grøn frø (*Pelophylox esculenta*) og latterfrø (*Pelophylox ridibunda*). Latterfrøen findes i Danmark kun på Bornholm. Den udgør sammen med den grønne frø og den kortbenede grønne frø (*Pelophylox lessonea*) en genetisk meget kompliceret gruppe. Latterfrøen og den kortbenede grønne frø bastarderer indbyrdes og resultatet er grønne frøer, der er i stand til at parre sig med begge forældrearter. Tilsyneladende findes disse krydsningsformer i mindst 4 forskellige typer, hvoraf nogle har et ekstra sæt kromosomer. Parrer de sig indbyrdes kan afkommet blive såvel latterfrø som kortbenet grøn frø og almindelig grøn frø. Det ejendommelige er imidlertid, at den kortbenede grønne frø ikke er kendt fra Bornholm eller for den sags skyld fra det øvrige Danmark, men fra Sverige, Tyskland og Polen. Et forskningsprojekt forsøger for øjeblikket at udrede trådene.

Naturgenopretning.

Bornholms amt indledte på opfordring af øens naturhistorisk interesserede indbyggere en målrettet indsats for at ophjælpe de sidste småbestande af de nævnte paddearter. Tilgroede damme blev rensat op og nye gravet til erstatning for de mange, der var blevet kastet til og dyrket op.

**Bornholmske damme med forskellig oprindelse og pleje
- beboet af "syngende løvfrøer" 1986-2006**

Kvækkende løvfrø

Endnu er bestanden af den grønbrogede tudse truet, men løvfrøerne har taget godt imod hjælpen. Fra i 1990 kun at have ynglet i 89 damme kunne man i sommeren 2006 konstatere den i flere end 612 damme – en stigning på næsten 600 %.

Når fremgangen har været så stor, er det ikke kun på grund af de forbedrede yngleforhold i dammene. Der er også fokuseret på dyrenes levesteder samt deres vandringsveje. F.eks. har forbudet mod halmaffbrænding reddet mange løvfrøer fra at blive brændt op i de levende hegn og grøfter. Ændret klipning af vejkanter har også trukket i den rigtige retning.

Men fjernelsen af hegn og skel i forbindelse med strukturændringen i det åbne land forhindrer fortsat dyrene i at vandre videre ud og etablere sig i store områder i de aller-mest intensivt dyrkede landbrugsarealer i Østerlars, Østermarie og Klemensker!

Ændringer i fuglefaunaen.

En anden følge af strukturumlægningen i det åbne land er en markant tilbagegang af øens karakterfugl rågen. Tidligere har der været store kolonier spredt i øens småskove og lunde. Fuglene levede af korn, frø og insektlarver i det varierede landbrugsland.

I dag er insekterne sprøjtet ihjel og fuglene har set sig nødsaget til at finde sig til rette i de mindre bysamfund, hvor de lettere kan finde føde, men hvor de også på grund af deres støjende levevis tit er blevet efterstræbt og ombragt!

Der er også i nyere tid sket mere glædelige begivenheder i den bornholmske fugle verden. Den tidligere massive jagt på alt fuglevildt er afløst af restriktioner via jagtlovgivningen. Det har resulteret i, at øen er blevet beriget af en ikke ringe bestand af ravn, og i øens moser er der blevet plads til indtil flere par traner. Senest er skarven flyttet ind i Hundsemyre, hvor den har etableret en koloni på flere hundrede par.

To vandrefalke, der i flere år havde gjort yngleforsøg i klipperne på Nordbornholm, fik i sommeren 2006, trods stor mediebevågenhed, 2 unger på vingerne, som det andet ynglepar i Danmark efter det totale kollaps for arten midt i 1900-tallet.

Store fugletræk over øen.

Sammen med Ertholmene (Christiansø, Frederiksø og Græsholmen) er Bornholm en naturlig rasteplass for mange af de fuglearter, der yngler i det nordlige Skandinavien, trækker til Sydeuropa eller Afrika. Traner fra de højnordiske ynglepladser kan på gode dage i september komme i tusindtal i store kiler over øen. De afløses i oktober af store flokke blisgæs og sædgæs.

Drosler som sjagger, vin- og sangdrossel opleves bedst i april, hvor deres sang nærmest koger i hegn og skovbryn. Bornholm er også det sted i Danmark, hvor der forår og efterår passerer flest hvide vipstjerter, skovpibere og bysvaler på deres vej til og fra ynglepladserne hos vore nordiske venner.

Finn Hansen

Artiklen er bearbejdet af redaktøren.

Foto af løvfrø: Generøs foræring fra Henrik Bringsøe. Øvrige fotos: Finn Hansen.

Litteratur:

Benny Génsbøl: Bornholm rundt – en skarv-naturguide. Skarv 1989. ISNB 87-7545-289-8.

Finn Hansen: På tur i Bornholms natur. Samvirkende Bornholmske turistforeninger og Bornholms Amtskommune. 1989. ISBN 87-88440-10-9.

Den nyeste information om Bornholms natur findes på www.naturbornholm.dk

Hammershus. Foto: Martin Stoltze

Søren Espersen, Nordisk Kulturlandskabsforbund:

Bornholm gennem 12.000 år

I forhold til størrelsen rummer Bornholm usædvanligt mange forskelligartede og velbevarede fortidsminder. Der er mindst tre grunde til dette: Øens strategiske beliggenhed gjorde den til et naturligt mødested for Østersøregionens kulturer. Ikke mindst forbindelsen til Østerlen i det sydøstlige Skåne var tæt. For det andet den udbredte folketro, at oldtidens gravpladser var beboet og beskyttet af de underjordiske. For det tredje at en stor del af øen blev udnyttet relativt ekstensivt til græsning eller lå hen som traditionelle bondeskove uden herremænd til at udvikle intensive driftssystemer. 1800-tallets skovplantninger foregik med håndkraft, der var skånsomt mod oldtidsminder. Specielt skovene rummer derfor mange steder hele kulturmiljøer med agersystemer, gravpladser og bautastene. Endelig boede på øen en række oldtidskyndige embedsmænd, der op gennem 1800-tallet flittigt registrerede og beskrev oldsager og fortidsminder. Meget, nu forsvundet, kendes derfor fra pålidelige kilder. Traditionen videreføres af en særdeles aktiv gruppe fritidsarkæologer, der løbende bidrager med bemærkelsesværdige løsfund og registreringer.

Jægerstenalderen

De første bornholmere kom tørskoede til øen ved istidens afslutning for ca. 12.000 år siden. På det tidspunkt udgjorde Bornholm den yderste forpost på en halvø, der strakte sig mod det tysk-polske område øst for Rügen. Det var et jægerfolk, Brommekulturen, der levede af jagt, fiskeri og indsamling i små familiegrupper langs kysterne og ved indlandets søer. Klimaet var mildt tempereret, og landet dækket af tundra med bl.a. enebær (*Juniperus*) og pil (*Salix*). Fra mosefund ved vi, at elsdyret udgjorde en del af fødegrundlaget.

Godt 1.000 år senere var Bornholm en overgang én ø blandt mange, der opstod da landbroen til det tysk-polske område p.gr. af isens afsmeltning druknede i havet. Havet var skiftevis ferskt og salt. Fra denne periode, Maglemosekulturen (8.500 – 6.800 f. Kr.), kendes efterhånden en del bopladser både fra kystens strandterrasser, der dengang lå inde i landet, og fra sandede områder langs vandløb. De øvrige øer i havet forsvandt efterhånden. Fiskere har fået stubbe fra de en gang så vældige fyrreskove i deres garn. Det bornholmske landområde formindskedes, og befolkningstallet aftog tilsyneladende hermed. Bornholm lå nu med en afstand på ca. 90 km. til Polen, 40 til Sverige og ca. 140 til nærmeste danske område, Stevns klint. Klimaet ændrede sig og med det vegetationen. Først kom fyrre-hasselskoven, der for omkring 8.000 år siden blev afløst af en tæt egeblandingsskov med indslag af bl.a. lind og elm. Fra denne periode, Kongemosekulturen og ældre Ertebøllekultur (6.800 – 4.500 f. Kr.), kendes endnu ikke bopladser fra Bornholm. De skal formentlig findes langs de nu oversvømmede kyststrækninger. Bopladserne fra den efterfølgende yngre Ertebøllekultur (4.500 – 3.900 f. Kr.) er udelukkende fundet langs den daværende kyst, der lå ca. 5 m. højere end i dag. P.gr. af generelt dårlige bevaringsforhold i den bornholmske muld er fundene fra jægerstenalderen i reglen begrænset til flint, men vi ved dog, at sælfangst og fiskeri havde stor betydning.

De tidlige bornholmere havde et væsentligt teknologisk problem: Øen er uden faststående forekomster af flint. I stedet var man henvist til at anvende de små blokke af kugleflint, som isen havde bragt med sig. Da redskabernes udvikling følger udviklingen i Skåne og det øvrige Danmark og gradvis bliver større, må man derfor allerede tidligt, formentlig allerede i Ertebølletiden, have importeret flint fra f.eks. Stevns Klint eller Skåne. På samme tid lærer man at fremstille lerkar i en typisk bornholmsk udformning, hvilket vidner om kontakt med allerede veletablerede bondesamfund syd for Østersøen.

Allerede de tidlige stenalderjægere var altså dygtige sejlere. Denne kundskab og Bornholms centrale position i den vestlige Østersø blev i høj grad bestemmende for øens fremtidige udvikling.

Yngre Stenalder

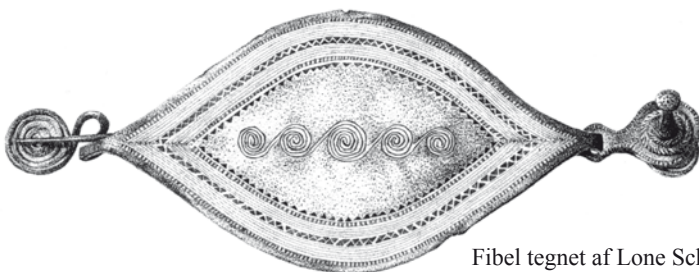
I yngre stenalder eller bondestenalder (3.900 – 1.700 f. Kr.) systematiseres flintimporten. Rydning af skov til datidens svedjebrug krævede større og tungere redskaber. Flinten importeredes som groft tilhuggede barrer, der blev videreforarbejdet og slebet på øen. At flint var en kostbar ressource ses af, at ødelagte redskaber i stor

udstrækning blev genanvendt til småredskaber. En del våbentyper, bl.a. bådformede stridsøkser af slebne bjergarter, tyder på meget tæt kontakt til Skåne. Fund af flintsegl med blankslidt æg vidner om kornhøst, vel sagtens af primitive hvedearter som emmer og enkorn samt af nøgen byg, og formentlig også om løvtægt til husdyrene. Muligvis er også agerbruget blevet introduceret med tragtbægerkulturen fra Skåne

Der er nu fundet over 140 bopladser fra yngre stenalder. Nogle af dem har tilsyneladende været befæstede. Allerede den gang fandt kampe sted om magt, jord og handelsveje. Ringborgen ved Pedersker var en sådan boplads, der senere i jernalderen blev anvendt som tilflugtsborg. Andre anlæg, herunder også Ringborgen, fungerede som kultanlæg, såkaldte Sarup-pladser. De mest bemærkelsesværdige synlige levn fra Bondestenalderen er dog uden tvivl tragtbægerkulturens stendysser og jættestuer fra o. 3.500 – 3.200 f. Kr.

Bronzealderen

Handelsvejene blev endnu mere afgørende i bronzealderen (1.700 – 500 f. Kr.). Bronzen kom sydfra, mest som færdigvarer eller som skrot til genanvendelse. Mange af de her fremstillede smykke- og redskabers form har særlige bornholmske træk med tydelige paralleller til det sydlige Sverige. Blandt andet en særlig ”bornholmsfibel”, der eller kun kendes fra Skåne og Tyskland.

Fibel tegnet af Lone Schiøts Nielsen

De mest bemærkelsesværdige bronzealderlevn på Bornholm er uden tvivl de mange helleristninger, der her typisk findes på faststående klippeflader på Nordbornholm. I den øvrige del af landet findes de af naturlige grunde kun på løsblokke. Til gengæld ses en udbredt anvendelse af helleristningernes skibsbilleder på redskaber, ikke mindst på rageknive. Se Martin Stoltzes artikel.

Helleristningernes skibsbilleder vidner uden tvivl om søfartens og handelens betydning. Et yderligere bevis er den rigdom i form af våben, guldsmykker og andre kostbarheder, der allerede fra før bronzealderens begyndelse og frem til efter vikingetiden er så karakteristisk for øen. Hvor de findes i gravene, tyder de på et samfund med en magtfuld overklasse, der var i stand til at kanalisere og drage nytte af handelen. Bornholms betydning kan bedst sammenlignes med Gotlands og Ølands: et knudepunkt for trafik, handel, krig og kærlighed. Bornholms placering umiddelbart nord for Oder-flodens udmundning og dermed ud for afslutningen af en af de største europæiske handelsveje har været særlig gunstig i denne periode.

I bronzealderens landskab var skoven stærkt på retur. Det var et græsningslandskab, hvor lynghederne efterhånden bredte sig, formentlig i højere grad som en del af ressourcegrundlaget end som en uønsket følge af overudnyttelse af jorden. Hvor kvægholdet har større betydning end agerbruget bliver tilgang til foder om vinteren den afgørende begrænsning. Her byder lyngen sig til. Agerbruget kendes dog fra ardspor under gravhøje og fra gruber med bevaret korn, først og fremmest byg og hvedearter. Havre, hirse og hør dyrkedes også, ligesom vilde æbler stod på menuen. Udover kvæg blev svin og får holdt som husdyr. Ost og muligvis andre forarbejdede mælkeprodukter blev også en del af kosten.

Fra den ældre del af perioden, 1.700 – 1.100 kendes kun 2 bopladser med dårligt bevarede bygningsspor. Fra den yngre del kendes en del flere, heriblandt en storgård på ikke mindre end 35 x 8,5 m. Noget tyder på, at bebyggelsen i yngre bronzealder blev spredt ud over øen i mindre enheder for bedre at kunne udnytte også de mere marginale landbrugsområder.

Mange af de karakteristiske gravhøje i det bornholmske landskab stammer fra ældre bronzealder, hvor genbegravelser i ældre høje ofte førte til, at de fik en anseelig størrelse. Ofte lå de i små grupper eller rækker, monumental placeret på bakkedrag med udsigt over havet. Gravhøjene fra yngre bronzealder, hvor den fremherskende begravelsesskik fra o. 1.100 f. Kr. var ligbrænding, var derimod røser, opbygget af håndstore sten. Urnen kunne dog også nedsættes i en ældre høj eller begraves på flad mark. På Bornholm var røsen en uhyre almindelig gravform, der nu de fleste steder er sløjfet. En speciel bornholmsk variant er de skibsformede røser fra slutningen af bronzealderen. Desuden er øen kendt for de mange bautasten, høje sten uden indskrift, der i nogle tilfælde, men langt fra altid, er rejst i forbindelse med gravpladser. De kan være fra såvel bronze- som fra jernalder. Der er en tendens til, at de største stammer fra yngre bronzealder, mens de mindste, under 1 m., er fra jernalderen. Ofte er de placeret på iøjnefaldende steder i terrænet, enligt, i små grupper eller i større samlinger på op til 50 - 60 stykker. En gang var der over 1.000. I dag er ca. 250 bevaret.

Jernalderen

Jernalderen begynder ca. 500 f. Kr. Overgangen var glidende. Jern havde været kendt i århundreder før, men o. 500 f. Kr. begyndte det for alvor at erstatte bronzen som redskabsmateriale. Begravelsesskikken med ligbrænding og efterfølgende urnebegravelse eller blot markering af brandpletten på flad mark fortsatte helt til Kristi fødsel. Begravelsespladserne blev ofte placeret højt på store bakkedrag med frit udsyn over havet. Efter Kristi fødsel begynde jordfæstegravene atter at komme ind i billedet. Den døde begravdes i en kiste af træ, hvis ikke under et omvendt skib eller en større robåd, (evt. kun en halv!), som der er flere eksempler på fra Slusegårdsgravpladsen på Sydbornholm. Her har man udgravet over 1.300 grave fra slutningen af førromersk og romersk jernalder (100 f. Kr. til 600 e. Kr. f.). En særlig bornholmsk gravform er kraterløsen, der formentlig opstår, når stendækket, altså løsen, synker ned i kisten ved dennes forrådnelse. Mest synlige er de mange bautastene, der, med en afbrydelse i ældre jernalder, var i anvendelse helt frem til vikingetid.

Jernalderbopladserne var spredt over stort set hele øen. Der kendes foreløbig 130. Flere steder har bebyggelsen været så langvarig, at jorden har antaget en særlig gråsort farve: Sortmuldspladserne. Ofte lå disse pladser på let skrånende terræn med god dræning og i nærheden af ressourcer som drikkevand, tørv til brændsel og arealer til græsning og høslet. Af forsvarshensyn lå de som oftest lidt væk fra kysten. Husene var som jernalderhuse flest i Danmark, ca. 14 – 20 m. lange, 6 m. brede, vægge af klinet vidjefletværk og et tag båret af 2 rækker svære stolper. Beboelse og stald under samme tag. Hest og høns var kommet til som husdyr. Hesten også som offerdyr. Flere steder har man fundet hestekranier og knogler gravet ned ved husindgangene. Rugen blev lige så langsomt indført som supplement til avneklædt byg, almindelig hvede og dværghvede. I mange af øens bondeskove finder man stadig de gamle spor af jernalderens agersystemer. Nogle daterer sig formentlig helt tilbage til bronzealderen.

Særligt kendt er bopladsen Sorte Muld nær Svaneke. Over et ca. 1 km² stort område, der nu fremstår med op til 1,4 m kulturjordslag med trækul, dyreknogler, lerklining osv., bredte bebyggelsen sig over en periode på formentlig 1.000 år. Stedet er særligt kendt fra fundet af mere end 2.300 guldgubber fra o. 550 – 600 e. Kr. f.. Guldgubber er små figurer, præget på tyndt guldblik. De blev formentlig brugt i forbindelse med offerhandlinger. Fundene sandsynliggør, at Sorte Muld var en betydelig handelsplads med eget værkstedsområde og et lokalt magtcentrum.

Importvarerne var især jern og bronzegenstande. Fund af jernbarrer fra ældre eller førromersk jernalder tyder på handelsforbindelser til Mälaramrådet nær Stockholm, evt. den svenske handelsplads Helgø i Mälaren, og til keltiske bronzehåndværkere i Vesteuropa. I perioden efter Kr. f. udvides relationerne til romerriget og ikke mindst til de romerske værksteder i Rhin-området. Drikkeglas, metalspande, vinsæt foruden naturligvis mønter, især romerske sølvdenarer, er blandt fundene. Faktisk er der på Bornholm, Øland og Gotland fundet langt flere denarer end i resten af Skandinavien. Ved overgangen til yngre jernalder ca. 400 e. Kr. f.: Folkevandringstiden og romerrigets opløsningsperiode, blev sølvdenarerne afløst af guld-solidi, som man pressede ud af romerne til gengæld for tvivlsomme fredsløfter. Østersø-ørerne fik igen rigeligt deres del. Som andre steder i Skandinavien gav den øgede selvbevidsthed sig udtryk i udviklingen af en egen smykkestil og dekorationskunst til afløsning af mere eller mindre direkte kopiering af den keltiske og romerske.

Perioden fra slutningen af førromersk jernalder, lige før Kr. f., til vikingetidens afslutning var uden tvivl den rigeste i Bornholms oldtid, men uden omkostninger var det ikke. Øens rummer mindst 4 tilflugtsborge, snarere 6-7, dertil 2 anlagt i vikingetid. Flere våbenofferfund mere end antyder, at rigdom og strategisk beliggenhed var forbundet med krig og ufred. Datidens søfolk sejlede nødigt uden landkending og helst lagde de til land natten over. Bornholm var derfor en nødvendig trædesten på Østersøens sejlruiter.

Vikingetiden

Perioden fra ca. 800 – 1.050 e.Kr. f. kan betragtes som en fortsættelse af jernalderen, selvom den sydligere i Europa regnes som tidlig middelalder. De skriftlige kilder

Guldgubber. Fotos: Martin Stoltze

begynder nu at dukke op i form af runesten og rejseberetninger. I forhold til areal er Bornholm den egn i Danmark, der har flest runesten. Størsteparten er kristne og dermed yngre end de danske. Én af dem, som nu står i Nylars Kirke, beretter om Svend Kåbes søn, Bøse, der blev dræbt i kampen ved Udlænge. Udlænge er muligvis øen Utlången ud for Blekinges kyst, der dannede udgangspunkt for ”Kong Valdemars Seggelled”, den ældgamle sejlroute mellem Danmark og Estland via svenskekysten, Ålandsøerne og Finland. Altså atter et strategisk vigtigt punkt for en nation afhængig af handel.

Fra vikingetid kendes godt 40 bopladser og knap 20 gravpladser. Ellers er perioden bemærkelsesværdig fundtom, bortset fra de mange skattefund, der understreger både rigdom og ufred. De manglende fund skyldes formentlig mere manglende efterforskningsindsats end tilbagegang. Blandt andet er kun ganske få af de gårde, der er lokaliseret gennem luftfotos, blevet undersøgt.

Ca. 890 dukker Burgundaland for første gang op på skrift i englænderen Wulfstans beskrivelse af en rejse gennem den vestlige Østersø. Wulfstan skriver, at Bornholm havde sin egen konge. I 1070 beskrives øen ”Holm” af Adam af Bremen som en del af det danske rige. De mange sølvskatte, der er nedlagt o. 970 – 980 tyder på, at indlemmelsen er sket på denne tid, da Harald Blåtand, som han lod skrive på den store runesten i Jelling, ”vandt sig Danmark helt”.

Dette kan måske understøttes af beretninger i de islandske sagaer. Muligvis er det dog først sket 100 år senere under biskop Egin af Dalby o. 1060.

Middelalderen

Efter kristendommens indførelse og indlemmelsen i det danske rige kom magtkampen mellem konge og kirke også til at præge Bornholm. I 1149 blev øen delt mellem de to parter. Ærkebisen i Lund, som øen hørte under, fik 3 ud af øens 4 herreder. Han byggede i første halvdel af 1200-tallet Hammershus som modtræk mod kong Svends nye borg fra ca. 1150, Lilleborg, i Almindingen. Den afløste Gamleborg, vikingetidens og senere kongens centralborg og kongsgård, ligeledes i Almindingen.

Hammershus. Foto: Martin Stoltze

Også Hammershus havde formentlig en forløber i 800-årene.

Efter magtdivisionen var kong og kirke p.gr. af vndernes gentagne plyndringer nødt til at holde våbenhvile. Stridighederne blussede igen op i midten af 1200-tallet. Ærkebisen gik i forbund med den vendiske fyrst Jaromar, der i 1259 erobrede og ødelagde Lilleborg. Senere samme år erobrede og ødelagde Jaromar også København. De bornholmske rundkirker blev bygget i denne urolige periode, hvor Hammershus snart tilhørte den ene, så den anden, part. Derfor kirkernes strategiske beliggenhed og deres forsvarsindretninger. Fra 1327 og de følgende 200 år tilhørte hele Bornholm ærkebispesædet.

Også middelalderen var en rig tid for Bornholm. Ganske vist betød skibsfartens og især navigationens udvikling, at man fra midten af perioden ikke længere var afhængig af Bornholm som mellemstation, men til gengæld gav de store sildefiskerier fra 1300-tallet store indtægter. Adskillige steder blev der indrettet sæsonfiskepladser og boder, hvor hanseaterne opkøbte sild og handlede. Der blev opført flere kapeller og ikke mindst blev flere af øens købstæder grundlagt på sildefiskeriet. Og som sædvanlig fulgte sørøverne i hælene på købmændene. I 1428 afbrændte lybske sørøvere halvdelen af gårdene og brandskattede resten. Det gentog sig igen 1509 og 1510. Der er grund til at Bornholm er den egn i Danmark, der er bedst forsynet med forsvarsskanser langs kysten, i gennemsnit én for hver 400 m., de sidste fra englænderkrigenes tid i beg. af 1800-tallet. Skansernes effektivitet var baseret på, at samtlige våbenføre mænd indgik i en folkemilit, der kunne mobiliseres med kort varsel.

I 1522 erobrede og plyndrede lybækkerne igen øen som led i opgøret efter Chr. II's stockholmske blodbad. Samme år afstod ærkebispesædet Bornholm til kongemagten, nu Frederik I., der i 1528 overdrog øen som pant til Lybæk for 50 år som led i en handel, der skulle sikre Gotland på danske hænder. I 1576 gik øen tilbage til kongen og hermed kan middelalderen siges at være et lukket kapitel. Det samme gjaldt

Nylars rundkirke. Foto venligst udlånt af Bornholms Museum

Salomons kapel. Foto: Pål Mårten Skollerud

sildefiskeriet, der aftog stærkt fra århundredets midte. Handelen trak længere vestover, og bornholmerne blev nu afhængige af landbruget som hovederhverv.

Nyere tid ca. 1576 – 2007

Frem til svenskekrigene 1644 og 1658 var der gode tider, selvom pestepidemier i 1602 og især 1618 reducerede befolkningen kraftigt. Handelen med især Lybæk udviklede sig. Hansestaden Lybæk var søfartsby og aftog store mængder kvæg. Men med krigene og den svenske erobring, først i 1645 (givet tilbage med freden i Brömsebro), siden i 1658 begyndte en længere nedgangsperiode for øen. Bornholmerne erobrede selv øen tilbage samme år. Den blev overdraget til kongen, der til gengæld gav øen en række privilegier, blandt andet visse skattefordele og retten til brændevinsbrænding.

Frem til enevældens indførelse 1666 havde øen et delvist selvstyre med egne valgte embedsmænd og et retssystem baseret på senmiddelalderlige retsprincipper. Herefter blev embedsmændene udnævnt af kongen frem til 1850, hvor folkevalgte by- og sogneråd overtog størsteparten af lokaladministrationen.

Da Danmark mistede først Gotland og Øsel (Saaremaa) i 1645, siden Skåne, Halland og Blekinge i 1658 blev Bornholm Danmarks forpost mod øst. Omtrent samtidig med at Hammershus i 1680'erne blev opgivet som befæstning, flyttede Sverige sin flåde fra Stockholm til Karlskrona. Christian V. begyndte derfor at anlægge befæstninger omkring Rønne og på Ertholmene (Christians Ø). Mange materialer blev hentet på Hammershus. Mens befæstningsanlæggene omkring Rønne hurtigt blev opgivet – i dag står kun krudttårnet Kastellet tilbage som øens forsvarsmuseum – så blev Christiansø udbygget, så den i dag fremstår som et af de bedst bevarede søfæstningsanlæg fra den tid.

Modsat de fleste steder i det øvrige Danmark var de fleste bornholmske bønder i 1600-tallet selvejere: ca. 77% ud af øens 874 gårde (1610) mod 10 – 15% i det øvrige Danmark. Der var i realiteten ingen adelsklasse hjemmehørende på øen,

Christiansø, Ertholmene. Foto: Pål Mårten Skollerud

men enkelte adelsmænd fra Skåne og det øvrige Danmark og nogle få bornholmske frimænd ejede dog fæstegårde. Enkelte almindelige selvejere ejede også fæstegods. Landsbyfællesskabet og den koordinerede drift af jorderne kendtes heller ikke. Mens vornedskab og fæstesystem altså kendtes i mindre målestok var egentligt hoveri mere usædvanligt, fordi fæstegårdene lå for langt fra adelens hovedgårde til at bøndernes arbejdskraft kunne udnyttes dér. De få fæstebønder betalte i stedet landgilde og en række andre afgifter i naturalier eller rede penge. Når de var pålagt hoveri, var det ikke usædvanligt, at en husmand udførte det på fæstebondens vegne.

Med reformationen 1536 overtog kongen en del kirkelige fæstegårde og fra slutningen af 1500-tallet søgte han at opkøbe eller mageskifte yderligere gårde for at omdanne øen til kongelig vildtbane. Fra begyndelsen af 1700-tallet ejede kun kongen fæstegårde, de såkaldte vornedegårde, frem til 1744, da de blev solgt til selveje.

Det udbredte selveje er en af årsagerne til de mange bondeskove med den rige bestand af fortidsminder: når bondeskovene tilhørte bønderne, var de også selv ansvarlige for vedligeholdelsen af dens ressourcer. De fælles græsningsarealer derimod, først og fremmest den centrale del af øen, Almindingen, var ikke underlagt effektiv brugsregulering. Den skov, der engang havde dækket hele det indre af øen, var omkring 1800 stort set reduceret til krat, lyng og enebær.

Opdyrkningen af de mange marginale jorder, udmarkerne, der lå hen som fælles græsningsarealer, tog fart i begyndelsen af 1700-tallet. De nyopdyrkede jorder blev tilfæstet de bøndergårde, de var udstykket fra. I 1832 blev den resterende udmark delt mellem staten og sognene, der dels udstykkede arealer til opdyrkning, dels tilplantede en lang række sogneplantager. Tilplantningsbevægelsen var startet allerede 1800, dvs. før skovloven fra 1805. I 1804 påbegyndte man et 10 km. langt stengærde omkring

Almindingen og arealet var tilplantet 5 år senere.

Landbruget var indtil 1860 hovedsagelig lagt an på kvægavl, hvilket bl.a. ses af, at smør så langt tilbage, det kan spores, var en vigtig handelsvare og et betydningsfuldt skatteobjekt. Herefter kom en kort opblusning af kornavl indtil andelsbevægelsen fra 1890'erne igen bevirkede et omslag til husdyrbrug. Hvert sogn fik sit eget andelsmejeri og snart fulgte slagterier efter.

Den industrielle udvikling kan siges at starte med produktion af bornholmerure fra 1750. Omtrent samtidig kom der gang i den industrielle udnyttelse af øens råstoffer, først sandsten og kaolin, siden granit, grus, ler til keramik, stentøj og ildfaste sten, og kul. Fiskeriets betydning øgedes og allerede i slutningen af 1700-tallet eksporteredes levende torsk til København. I slutningen af 1800-tallet beskæftigede stenindustrien alene mere end 2.000 mand, hvoraf mange var svenske fremmedarbejdere. Statsbankerotten 1813 medførte en vis stilstand frem til 1830'erne. På dette tidspunkt begynder så småt eksporten af røget laks og ikke mindst røget sild. I slutningen af 1940'erne toppede eksporten af "røgede bornholmere" med 1,2 mio. kg. Havnekapaciteten blev kraftigt udvidet og det samme gjaldt fiskeflåden. Siden 2. verdenskrig er det torskefiskeriet, der har haft den største økonomiske betydning.

"Sol over Gudhjem".

Foto: Pål Mårten Skollerud

Faste skibsforbindelser til hovedstaden begyndte o. 1850 og i 1866 fik øen sit eget dampskibsselskab. År 1900 startede anlægget af jernbanenettet, der snart forbandt en stor del af øen og yderligere lettede eksporten af øens produkter. Jernbanen blev nedlagt o 1970. En stor del af tracéet indgår nu i det meget fintmaskede net af cykelstier, der er med til at gøre øen attraktiv for friluftsturisme.

Turismen startede så småt i 1880'erne med en stigende tilstrømning af tyske besøgende, godt hjulpet af direkte skibsforbindelser til Nordtyskland og det daværende Preussen. Snart skød

en række hoteller og pensionater op på Nordbornholm i en ofte særpræget og tysk påvirket byggestil. De stadig flere tyske opkøb af jord bevirkede dannelsen af en af Danmarks første naturfredningsbevægelser, Foreningen Bornholm, der opkøbte store arealer omkring Hammerknuden for at forhindre tysk overtagelse og yderligere byggeri. Frem til 1. verdenskrig boomed turismen i et omfang, der langt fra kom igen i mellemkrigsperioden. Nu er turismen det 3. største erhverv med o. 400.000 besøgende årligt.

Efter knap 140 års fred blev Bornholm 10. april 1940 besat af tyskerne. 2. verdenskrig

Granitbrud. Foto: Pål Mårten Skollerud

forløb stort set fredeligt på øen. På grund af dens beliggenhed og opretholdelsen af skibsruten til København blev øen transitstation for flygtninge, modstandsfolk og oplysninger på vej til og fra det neutrale Sverige. Sabotageaktiviteterne blev derfor nedtonet. Til gengæld blev udgangen på krigen betydelig mindre fredelig. Øen havde væsentlig sø-strategisk interesse for tyskerne og hørte derfor under krigsmarinen. Den tyske kommandant havde ordre til at fortsætte kampen mod russerne for at redde så mange tyske soldater og flygtninge fra øst mod vest som muligt. Han måtte kun overgive sig til vestmagterne. Da øen tillige lå i den østlige besættelseszone og oven i købet bag fronten var det mellem de allierede aftalt, at russerne skulle befri den. Resultatet blev, at Rønne og Nexø 7. og 8. maj 1945 blev bombet. 10 civile blev dræbt sammen med et ukendt antal tyskere. De materielle skader var voldsomme: 400 huse totalt ødelagt og næsten 3.000 beskadigede. Russerne holdt øen besat frem til 5. april det følgende år.

Nygade i Rønne bombarderet.

Foto venligst udlånt af Bornholms Museum

Som en af betingelserne for at rømme øen, måtte fremmede tropper ikke besøge eller stationeres på øen. Til gengæld blev et af de vigtigste radaranlæg under den kolde krig bygget i Almindingen. Herfra kunne man fra dybt under jorden følge østblokkens sø- og lufttrafik i en afstand, der rakte et godt stykke længere end Berlin og tilsvarende østpå. Et sidste vidnesbyrd om øens strategiske beliggenhed! For østtyskere, polakker og russere blev Bornholm symbolet på frihed. Utallige afhoppere vovede livet i kajakker, fiskekuttere eller fly for at nå øen under den kolde krig.

Fremtiden?

I dag er det bornholmske landskab præget af landbrugets planteavl og ikke mindst af de mange intensive svinebrug og mælkebrug. Beskæftigelsesmæssigt og indtjeningsmæssigt en stagnerende produktion, om end den stadig er af største betydning. Til gengæld er naturpåvirkningen mærkbar. Fiskeriet er gået voldsomt tilbage p.g. af overfiskning og regulering. En stor del af den fisk, der fanges, videreforarbejdes nu i Polen eller i de baltiske lande, inden den eksporteres. Sten- og lerindustri er stort set ophørt.

Til gengæld giver naturen og kulturhistorien god basis for udvikling af kvalitetsturisme og oplevelsesøkonomi. Øen har Danmarks tætteste bestand af kunsthåndværkere. Sammen med Skåne har Bornholm været medstifter af Culinary Heritage bevægelsen, der nu på europæisk plan arbejder for at fremme produktion af traditionelt inspirerede, lokalt producerede fødevarer, ofte produceret på naturarealer. Øresundsbroen har reduceret transporttiden til København til 3 timer, hvilket gør det overkommeligt at pendle til arbejde i hovedstaden. Og selv om befolkningstallet fortsat går tilbage, er der en tendens til at stadig flere kreative før-pensionister og aktive, ressourcestærke, pensionister bosætter sig på øen. Det mærkes også.

Bornholm har med EU's hjælp markeret sig stærkt i Østersøsamarbejdet og har dermed fulgt en ældgammel tradition op. Efter murens fald og de baltiske staters selvstændighed har øen bidraget til demokratibevægelsens udvikling med etablering af uddannelser for journalister og kommunalpolitikere fra de tidligere østlande og med en baltisk filmfestival. Miljø- og erhvervssamarbejdet er et andet satsningsområde.

På de indre linjer blev de tidligere ca. 20 sogne 1970 reduceret til 5 kommuner i Bornholms Amt. Ved en frivillig sammenlægning mellem kommuner og amt dannedes fra 2003 Bornholms Regionskommune, der med kommunalreformen fra 2007 indgår som en del af Hovedstadsregionen.

Selvom Bornholm på mange måder befinder sig i en vanskelig overgangssituation synes øen rustet til også i fremtiden at markere sig ved sin vilje til at drage fordel af den strategiske beliggenhed midt i Østersøen.

Søren Espersen

Literatur:

"Forhistoriske interesser". Bornholms Amtsråd 1996.

Fortidsminder på Bornholm. Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, Bornholms Amtskommune. 1991.

Hanne Valsø Vensild: "Fæstebønder og fæstegods på Bornholm i 1500- og 1600-tallet". Bornholmske Samlinger 1990.

Hammershus i "Bornholmske Samlinger", III. Række, 11. bind. Udgivet af Bornholms Historiske Samfund. 1997.

Hansaage Bøggild: "Gyldendals bog om Bornholm". Gyldendal 2004.

Finn Hansen: "På tur i Bornholms natur". De samvirkende bornholmske turistforeninger og Bornholms Amtskommune. 1989.

Lisbeth Pedersen: "Bornholm i oldtiden". De samvirkende bornholmske turistforeninger

H. E. Skaarup & Lisbeth Pedersen: "Bornholm i historisk tid". De samvirkende bornholmske turistforeninger

Guldgubbe

Foto: Martin Stoltze

Bronzealderens mærker i landskabet. Tekst og fotos: Martin Stoltze

I de senere år er der fundet stadig flere helleristninger på Bornholm. Ristningerne har ligget gemt i omkring 2.700 år, men dukker nu frem ved aktiv eftersøgning. Billederne kan være spændende i sig selv, men de er samtidig en indgang til en del af Bornholms forhistorie, som har været forsømt rent arkæologisk.

Bornholms største og mest kendte helleristning findes på Madsebakke ved Allinge. Klippen besøges hvert år af titusindvis af mennesker, som her kan se indhuggede skibe, fodspor og hjulkors. På Bornholm optræder andre billedelementer kun undtagelsesvis. I visse dele af Norden er billedsproget rigere. I Bohuslän på den svenske vestkyst findes Nordens - og Europas - største koncentration af helleristninger. Her ses mange afbildninger af mennesker, men også dyr, våben og andre motiver kan indgå i samlede scenerier. Over alt er skibet dog det dominerende motiv. Det findes på tusindvis af helleristninger i Sverige og Norge, mens det i det øvrige Danmark er mest almindeligt som dekoration på bronzegenstande. Nogle af disse bronzebilleder ligner i mindste detalje helleristningernes skibe, og eftersom bronzesagerne kan dateres ud fra deres stil og fundsammenhæng, kan man aflede en datering af forskellige typer af helleristningsskibe. Nogle typer kan dateres mere overbevisende end andre, men som helhed er der ingen tvivl om, at flertallet af de Bornholmske helleristningsskibe hører hjemme i yngre bronzealder. Den mest aktive periode har været 800-600 f. kr.

Nabokyster

Forlader man Bornholm, behøver man ikke rejse længere end til det sydøstlige Skåne for at finde betydeligt ældre helleristninger. Her, inden for synsvidde fra Nordbornholm, synes aktiviteten at toppe i ældre bronzealder, adskillige hundrede år tidligere end på Bornholm. Der er dog også skibe, der er samtidige med de bornholmske. Forholdet mellem de to nabokyster i bronzealderen er et videre studie værd, for det er givet, at Bornholms forbindelse med omverdenen først og fremmest gik via Sydøstskåne. Det er en nærliggende tanke, at den faktiske sejlads fra Nordbornholm har bidraget

til, at det er her, næsten alle helleristninger med skibe findes. Man plejer at kalder dem skibe, selvom der i virkelighedens verden snarere har være tale om store kanoer, der blev padlet frem.

Sejler man med dagens skibsrute fra Simrishamn til Allinge kan man ude fra havet se beliggenheden af de fleste kendte skibsristninger på bakkerne nær kysten. Inden for fem kilometer fra Bornholms nordspids findes 23 klipper med skibsbilleder. Kun én anden lokalitet med skibe er kendt. Den ligger på den høje bakke Lensbjerg ved Gudhjem. Herfra er der fri sigt til øens nordspids og i klart vejr helt til Skåne.

Hverdagstegn

Langt de almindeligste helleristninger er imidlertid simple indhuggede fordybninger, såkaldte skåltegn eller skålgruber. Modsat ristninger med billedindhold ser skålgruberne ud til at findes over alt hvor bronzealderens mennesker har levet og udnyttet landskabet. Der kendes mere end 400 lokaliteter spredt over hele Bornholm, men der findes utvivlsomt mange flere. Nogle klipper og løse stenblokke kan være dækket af dybe skålgruber, men almindeligvis er det beskedne fund, som ikke ser ud af meget for menigmand. Eftersom de er så almindelige, kan de være en vigtig ledetråd i forsøget på at få et indtryk af landskabsudnyttelsen på bronzealderens

Bornholm. I den sammenhæng er det dog et problem, at skåltegn i sig selv ikke kan dateres. De kan indgå i tæt sammenhæng med daterbare billedristninger, men meget taler for, at skåltegn har været i brug over et længere tidsrum, måske helt tilbage til stenalderen. Det samme kan gælde andre cirkeltegn, fodtegn og uregelmæssige furer som forekommer blandt skåltegn rundt omkring på øen.

Der er givet et utal af forslag til, hvad skålgruberne betyder, eller hvad de skulle gøre godt for. Sandsynligvis ville bronzealderens mennesker også selv have givet mere end én forklaring. Af og til er gruberne ordnet i rækker eller grupper, andre gange er de tilsyneladende tilfældigt spredt på klippen. Helt nøgternt kan man blot konstatere, at det har været en almindelig handling blandt bronzealderens mennesker at banke runde mærker i sten. Det bør rimeligvis forstås som udtryk for noget meget grundlæggende i menneskers liv. Folk levede af agerbrug og især af husdyrhold. Som i alle tidlige bondesamfund var man afhængig af en natur, som man var fortrolig med, men som man kun havde begrænset kontrol over. Gennem ofringer og ritualer etableredes en form for forståelse eller pagt med kræfter, der ellers kunne være ulykkesvangre. Formentlig er skålgruberne en del af en sådan omgang med verden.

Fortællinger i landskabet

Når man besøger helleristningerne i dag, er det tankevækkende, at de ligger på selv samme plads, som de engang blev skabt på. Det kan være et aspekt, som også oprindeligt har haft betydning. Billeder kan i traditionelle kulturer fremstilles mange andre steder: på genstande, tekstiler, huse, i sand eller på kroppen. De mennesker, der hugger deres billeder i fast klippe, må have et klart ønske om at billederne skal være permanente og stedfaste.

Motiverne i sig selv fortolkes gerne som elementer fra bronzealderens myter. I så fald er helleristningerne en måde at væve myterne ind i den fysiske verden, man boede i. Ud fra stildateringer af skibsbilleder ser det ud til, at de større helleristningsklipper var i brug gennem mange generationer. Her så datidens mennesker altså ikke kun deres egne, men også deres forfædres billeder, på samme måde som de kunne se forfædrenes gravhøje. Omkring tegnene i landskabet spandtes fortællinger, som skabte tilhørsforhold til stedet.

Helleristningerne er i praksis udført med en håndstor knusesten. Når klippen er våd, er det ikke noget uoverkommeligt arbejde. Undertiden finder man knusesten i nærheden, ofte af hård kvartsit. Udgravninger omkring helleristninger viser, at der foregik mange andre ting omkring klipperne. Tæt neden for klippen på Madsebakke er der fundet et antal gruber med brændte sten og dyreknogler. En række stolpehuller foran klippen tyder på, at der i en periode har været en form for indhegning. Endvidere var der mængder af brændte lerklumper og lerklining og en del keramiskskår, noget der genkendes fra lignende udgravninger i Sverige. En del af dette kan være spor af ritualer, der er foregået på eller ved klipperne, måske i forbindelse med at nye ristninger blev udført. Andet kan skyldes praktiske aktiviteter, der helt enkelt afspejler, at helleristningen var en mødeplads. Mange af keramiskskårene er betydeligt ældre end de daterede ristninger. Det kunne tyde på, at i det mindste skåltegnene på stedet

er ældre end vi tror, eller også har klippen haft en særlig betydning længe inden, man forsynede den med helleristninger.

Eftersøgning og dokumentation

Når vi i de senere år har haft held til at gøre mange nye helleristningsfund skyldes det en målrettet eftersøgning, hvor vi forsøger at finde interessante lokaliseringer i forhold til landskabet og til kendt aktivitet fra bronzealderen. De bedste fund er gjort på klipper som har været dækket af overfladejord, og det gælder faktisk også de fleste af Bornholms gammelkendte ristninger. Klippeoverflader, der længe har været eksponerede for vejr og vind, er normalt så forvitrede, at eventuelle helleristninger er meget svære at finde eller måske helt forsvundet. I vor tid går forvitringen hurtigere end nogen sinde pga. miljøpåvirkninger.

For at kunne finde og dokumentere så meget som muligt, trods forvitring, har man udviklet nogle enkle, men fintmærkende metoder. Ved eftersøgning og fotografering bruger man kunstigt lys, som lægges i en ganske lav vinkel. Skyggeeffekten vil da forstærke stenens relief. Den systematiske dokumentation foregår ved hjælp af frottage, eller gnidetryk på papir. Papirark lægges på klippen, og arkæologen gnubber med et stykke karbonpapir omkring et oprullet viskestykke. Resultatet bliver en forbavsende fin grafisk gengivelse. Arkene kan siden scannes og sammensættes digitalt. Der findes også nye digitale teknikker i form af en dyr 3-D scanning eller en væsentlig billigere 3-D fotografering med struktureret lys. Disse teknikker har endnu ikke været i brug på Bornholm, og når det sker, er det ikke sikkert, at det vil bringe os så meget længere i aflæsningen af selve billederne. Derimod kan 3-D teknik bruges til at skabe en fuldstændig dokumentation, som faktisk kan omsættes i en eksakt kopi af en given helleristning. Ser vi nogle år frem, er det meget muligt, at man vil vælge at udstille kopier af udvalgte helleristninger, mens originalerne vil blive dækket til for at undgå yderligere forvitring.

Kærneområdet på Nordbornholm

De mest spændende af de senere års helleristningsfund ligger nær Madsebakke samt på det 90 meter høje bakkedrag som rejser sig en lille kilometer mod vest. På bakken kendes nu 9 forskellige klipper med billedristninger. Yderligere to fund er gjort neden for bakken mod syd og nord. Dertil kommer et stort antal klipper med skåltegn. Fra de højest beliggende ristninger er der udsigt til havet på begge sider af Nordbornholm, og den skånske kyst ses tydeligt. Området er statsejet og drives i forvejen primært ud fra hensyn til natur og landskab. Statsskovvæsenet har straks taget hensyn til de nye fund i forvaltningen af arealet. Agerjorden videre ned mod Madsebakke og Allinge-Sandvig by er omfattet af en fredningssag, som vi i skrivende stund ikke kender udgangen af. Fra at have været helt ukendte kan disse helleristninger på få år komme til at ligge som en seværdighed midt i et af Danmarks smukkeste naturområder. Men vi skal ikke glemme, at området arkæologisk set stadig er en arbejdsmark. Den sidste helleristning er næppe fundet, og jagten på bopladser eller andre anlæg er kun så småt begyndt.

Litteratur:

Flemming Kaul m.fl. Helleristninger - billede fra bornholms bronzealder, Bornholms Museum 2005.

Flemming Kaul: Den bornholmske flåde, artikel i Skalk 3/2005

Martin Stoltze: Bornholmske Billeder, artikel i Skalk 6/2005

www.bornholmsmuseer.dk/helleristninger Her kan ses fotos af samtlige bornholmske billedristninger.

Hammershus – Etnobotanisk set.

Tekst og fotos: Tino Hjorth Bjerregaard,
Naturvejleder, Skov- og Naturstyrelsen, Bornholms Statsskovdistrikt:

Hammershus' historie strækker sig ca. 750 år tilbage i tiden, måske endnu længere som visse terrænforhold antyder. Egentlig ved man ikke særlig meget om borgens historie. Der findes kun få skriftlige kilder fra de ældste tider – det første bevis på borgens eksistens er et brev fra Pave Urban IV i 1264 på grund af en strid mellem konge og ærkebiskop. Ellers skal vi helt op til Lübecker-tiden 1526-76, hvor Bornholm var givet i pant pga. den danske konges gæld til Lübeckerne. Fra disse "sene" år har man mange gode kilder, f.eks. om den bornholmske opstand mod svenskerne i 1658 efter at øen var afstået ved Roskildefreden og om kongedatteren Leonora Christine, der sammen med sin mand Corfitz Ulfeldt sidder i fængsel på borgen 1660-61 på grund af økonomisk kriminalitet og landsforræderi. Sjovt nok ved man ikke, hvordan Hammershus så ud dengang – de ældste tegninger er fra midten af 1700-tallet, hvor borgen er en ruin. Modellen i udstillingsbygningen er dog et rimeligt godt bud på, hvordan den så ud i Lübecker-tiden omkring 1570.

Der har boet mennesker på Hammershus fra omkring 1250 til 1743, hvor den sidste soldat forlod borgen. Men herefter blev den stadig brugt som "byggemarked" med

speciale i munkesten – en praksis, der startede omkring 1684 og fortsatte frem til 1822, hvor Hammershus blev fredet som den første bygning i Danmark. Helt frem til i dag har folk arbejdet her! Ikke med administration og opkrævning af skatter, men med vedligeholdelse og i de senere år også med formidling. Der bliver mere og mere af begge dele. Borgen har stået uden tag i godt 300 år, og folks ønske om information stiger. Bornholms statsskovdistrikt viser ca. 13 000 personer rundt om året, hvoraf langt den største del er lejrskoleelever. For at dække behovet for formidling af borgen er også andre aktører i spil, f.eks. freelance naturvejledere og turist-guider for især tysksprogede gæster. Herudover er der mange andre arrangementer som gudstjenester, koncerter, filmoptagelser osv. Alt i alt besøger rundt regnet 200.000 mennesker borgen hvert år.

Levende fortidsminder

Hammershus er meget andet end historie, volde og mursten. Der findes en mere rolig og ofte overset kulturhistorie. Siden midten af 1960'erne har man været opmærksom, at der på Hammershus var en meget rig flora, der stammede fra middelalderens havedyrkning.

I 1997 blev emnet taget op til seriøs overvejelse. Der blev udarbejdet en plejeplan, der ikke kun skulle tilgodese disse levende fortidsminder, men også andre vilde planter, sommerfugle og selvfølgelig murene. Resultatet af denne plejeplan er, at Hammershus er blandt de fem rigeste lokaliteter for levende fortidsminder i Danmark. Tilstanden i dag kan dog efter sigende ikke måle sig med 1960'ernes og 1970'ernes rigdom, tiden før man for alvor begyndte med maskinel pleje.

Vi ved kun meget lidt om havedyrkningen på Hammershus. Der er dog næppe tvivl om, at dyrkningen på borgen har haft stor betydning for resten af øen. På et kort fra 1723 er der indtegnet haver omkring den indre vandforsyning. Dette er samtidig med at en fange på statsfængslet Hammershus, Johan Conrad Dippel, der er læge og alkymist, får lov til at drive lægevirksomhed, fra hans side har vi en skriftlig kilde. Han beskriver f.eks. malurt (*Artemisia absinthium*), der var lidt af et universalmiddel, og læge-alant (*Inula helenium*), der på Bornholm blev brugt mod kolik, men som desværre ikke længere findes i området. Den sidste skriftlige kilde, vi har, er en synsforretning fra 1752 hvori det hedder: "... langsmed Murene findes indgårdede Hager, som efter vores Skønsomhed kan sættes for en Tønde Sæds Jord, derhos ligger en Dam

og en Brønd, der findes og endnu 12 a 16 Træer stående; udenfor den inderste Port ligger en Dam og ved den yderste Port er og en Hvælving af Mur Stenene og derhos ligger en liden Frugt-Hauge ..."

Nyere tids botaniske undersøgelser af området sammenholdt med middelalderens læge- og havebøger gør, at man kan gætte sig til, hvilke arter, der kan have været her i gammel tid.

I årene fra 1996-2006 har jeg i området registeret 51 arter, der alle kan være ægte levende fortidsminder. For nogle af arternes vedkommende er der større sandsynlighed end for andres. De usikre arter er f.eks. påskelilje (*Narcissus pseudonarcissus*), nikkende fuglemælk (*Ornithogalum nutans*), peberrod (*Armoracia rusticana*) og almindelig akeleje (*Aquilegia vulgaris*). Sidstnævnte kan meget sjældent optræde spontant på Bornholm. Fælles for de nævnte arter er, at de er indført i middelalderen. De er dog næppe ægte levende fortidsminder på Hammershus, hvis man som definition på et levende fortidsminde mener en kulturplante, der på stedet har overlevet fra tidligere dyrkning, som selv har vokset på stedet i århundreder eller som har smidt spiredygtige frø, der har spiret og levet videre generation efter generation eller evt. har ligget i dvale og så vækkes til live under f.eks. arkæologiske udgravninger. De nævnte arter er flyttet med op i tiden og dyrkes stadig i moderne haver. I betragtning af at der har ligget hotel, forpagterbolig, pensionat og avlsbrugergård mindre end 500 m fra ruinen, må en del af de registrerede arter regnes for at være potentielt nye på stedet.

Faktisk er der kun én art, vi med sikkerhed ved har været på Hammershus i

middelalderen. Det er almindelig hjertespan (Leonurus cardiaca). Denne lægeplante, der som navnet siger, blev brugt som hjertemedicin, spirede frem fra dvale i jordlag som er dateret til ca. 1450. Den har således en sikker dvaleperiode på ca. 550 år.

Men mange andre arter har også helt sikkert været her i middelalderen. Vi har bare ikke konkrete beviser herfor! Her kan nævnes den meget giftige og berømte bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), som især blev brugt som bedøvelses-middel – hvilket den stadig

bliver om end på en lidt anden måde, nemlig i søsygepiller. Den er også kendt som dvaleplante, hvor frøene har bevaret spireevnen i ca. 700 år. Den længste sikre dvaleperiode for bulmeurt på Hammershus er ca. 35 år.

Den velduftende kalmus (*Acorus calamus*), der vokser i en meget stor bestand i vandforsyningen ”Hundepiben” har sandsynlig også vokset her siden borgens tidlige dage. Den blev indført fra Baltikum i starten af 1200-tallet. Hertil har rytterfolket tatarerne ført den med sig østfra, hvor de plantede den i vandhuller for at rense vandet. Om det virker skal være usagt, men det er noget, man på Hammershus har haft meget brug for.

Også den stedfaste læge-kulsukker (*Symphytum officinale*) har helt sikkert været her i gammel tid. Det var en højt skattet lægeplante, der især blev brugt til sårbehandling. Den var så kraftig, at kogte man roden med to stykker kød, ville de vokse sammen!!

De tre nævnte arter er sjældne og nogle som Hammershus er kendt for. Her skal videre nævnes andre sjældne arter, også med stor sandsynlighed for middelalderlig have dyrkning. Rundbladet mynte (*Mentha suaveolens*), der ligesom alle myntearter især var og er god mod forkølelse, har desværre haft vanskelige livsvilkår, efter at der er kommet et stort fårehold i Paddesænk, hvor den vokser i søbredden. Den er ikke set i 2005-06! Det er meget beklageligt. Ingen var opmærksom på, at den var så sårbar. Foreløbig har den

overordnede målsætning haft højeste prioritet: at genskabe det lysåbne landskab, overdrevet. Voksestedet bliver fulgt nøje og måske har den stadig levende dele i jordhøjde. Den vokser sammen med vandmynte (*Mentha aquatica*) og i afgræsset højde er det stort set umuligt at se forskel på. Måske må vi se den som forsvundet på Hammershus. Den er i øvrigt kun kendt fra Bornholm og findes stadig i Melsted fiskerleje.

Vi er nu meget opmærksomme på de enkelte arter, der så vidt muligt bliver tilgodeset hver for sig! Uldbladet kongelys (*Verbascum densiflorum*) er både oprindeligt vildtvoksende i Danmark og indført som især teknisk plante. Den mandshøje blomsterstand blev dypet i tjære og brugt som fakkell og frøene blev brugt som

musegift. Også den er kendt som dvaleplante og er på Hammershus kun set to gange i de sidste 10 år. Køkkenurten havrerod (*Tragopogon porrifolius*) er gået frem efter en målrettet indsats. Den har været forsvundet siden sidst i 1970'erne, men er dukket op igen i 1998, sandsynligvis som dvaleplante. Men en nyindvandring fra Christiansø måske ved hjælp af mennesker kan heller ikke udelukkes.

For at undersøge forekomsten af de gamle kulturplanter har vi et par gange anvendt et særligt skuebed, en ide fra botanikeren Bernt Løjtnant, som jeg gennem en del år har samarbejdet med i mine studier af levende fortidsminder på Bornholm generelt.

Afgravningsjord fremkommet i forbindelse med restaureringsarbejdet bliver lagt i skuebedet for at se, hvad der kan spire. Herudover har vi ikke foretaget nogen former for videnskabelig undersøgelse af frøpuljen. Det er noget, vi godt kunne tænke os at gøre lidt mere ud af i fremtiden, herunder formidlingen af skuebedet, som vi ikke tidligere har anvendt på Hammershus. De to forsøg var lidt for vores egen skyld!

Det bliver interessant at se, hvad fremtiden vil byde på i forhold til de levende fortidsminder på borgen. Det er kulturplanter, som mennesket skal pleje for de ikke skal forsvinde. Nogle arter er dog naturaliserede, så de kan passe sig selv. Den plejeplan vi har, og det interessante tiltag med nedskæring af kratvegetation på slotsbjerget og eksponering af åbne jordflader, vil uden tvivl fremme denne plantegruppe. Måske kan vi igen på et tidspunkt opleve den rige flora fra 1960'erne og 1970'erne.

Bornholms Regionskommunes arbejde med friluftsliv og naturpleje

**Ilsebil Hansen
Bornholms Regionskommune**

Bornholm er kendt som det eneste sted i Danmark, hvor grundfjeldet er synligt og dermed gør visse arealer umulige at dyrke. Men også på mange andre områder adskiller øen sig fra det øvrige Danmark. I forhold til arealet er der langt flere fortidsminder, stendiger og levende hegn end andre steder i landet. Øen er desuden gennemskåret af en mængde skovbevoksede sprækkedale. Til sammen giver det en mosaiknatur, som sammen med beliggenheden midt i Østersøen gør, at øens flora og fauna på en del områder er unik. Det giver desuden os, øens beboere, og vore gæster mulighed for at opleve naturen meget tæt på.

Det er en vigtig opgave for regionskommunen at pleje og genskabe både det kulturskabte og det naturskabte landskab i bred forstand.

Formålet med kommunens naturplejeindsats er at sikre fastboende og turister så gode muligheder som muligt for at opleve naturen, samtidig med at øens naturområder beskyttes og forbedres. Indsatsen sker i tæt samarbejde med ejerne og brugerne, herunder turisterhvervet, friluftorganisationer, de grønne organisationer, borgerforeningerne og med landbruget. Et væsentligt samarbejdsforum er Det Grønne Råd, hvor jordbrugets organisationer, turisterhvervet, Bornholms Museum, Bornholms Statsskovdistrikt og 6 grønne organisationer er repræsenteret. Rådet har udelukkende rådgivende funktion.

På Dueodde fjernes opvækst af skovfyr
så klitlandskabet bevares åbent

Foto: Ilsebil Hansen

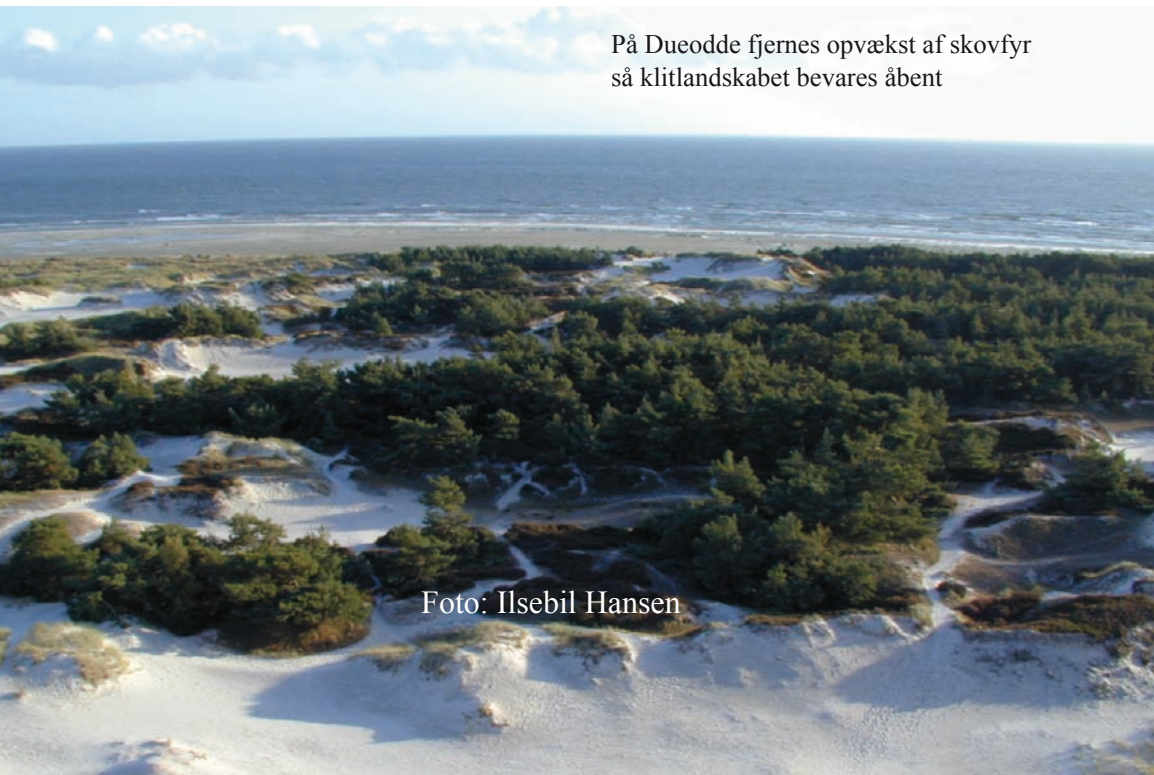

Foto: Ole Holm Pedersen

Ekkodalen er en sprækkedal hvor der udføres naturpleje i form af afgræsning for at holde dalbunden åben.

Bautasten i Louisenlund. Foto: Ilsebil Hansen

Hallebrøndshøj ved Svaneke.
Foto: Ilsebil Hansen

Fredede arealer og andre naturområder

På Bornholm er ca. 4000 ha. fredet ved fredningsdeklaration. Heraf er ca. 3000 ha privat- eller kommunalt ejet. Der føres tilsyn med disse arealer for at sikre at bestemmelserne i fredningsdeklarationerne overholdes. Desuden udfører Regionskommunen naturpleje i overensstemmelse med de enkelte fredningers bestemmelser.

Plejebehovet er meget varieret alt efter om der er tale om en landskabsfredning eller f. eks en geologisk fredning, men består oftest i at holde opvækst af træer og buske nede. Det sker typisk ved fældning eller slåning eller ved kreatur- eller fåregræsning.

Iflg. Naturbeskyttelsesloven er en række andre naturarealer eller naturtyper beskyttede uden deklaration, de såkaldte §3-områder. Det drejer sig om vandhuller, søer, moser, enge, overdrev over en vis størrelse, stendiger mv. Disse arealer er regionskommunen forpligtiget til at føre tilsyn med, ligesom den skal pleje egne arealer. Bornholm rummer et usædvanlig stort antal af disse naturarealer og -typer i forhold til sin størrelse.

Da øen er meget besøgt af turister, som helt overvejende kommer netop pga. naturen og landskabet, og da mange af disse værdifulde naturområder er ved at forsvinde på grund af tilgroning, er behovet for pleje stort.

Fortidsminder

Der findes næsten 1000 registrerede fortidsminder på øen. Regionskommunen fører tilsyn med fortidsminder på private og kommunale arealer. Tilsynet skal sikre, at der ikke sker skader på fortidsmindet og at evt.

Foto: Bornholms Museum

Helleristninger ved Madsebakke.

Se Martin Stoltes artikel:

Bronzealderens mærker i landskabet.

Foto: Ilsebil Hansen

Bautasten ved Stammershalle

Hele området plejes ved afgræsning, så fortidsminderne indgår på en naturlig måde i den landskabelige sammenhæng.

skader udbedres eller forhindres.

Regionskommunen kan desuden iværksætte pleje af fortidsminder. Det kan f.eks. dreje sig om at beskytte gravhøje mod erosion og fremhæve dem i landskabet. Metoden er at fjerne træer og buske, således at der kommer mere lys til gravhøjens overflade. Der ved dannes en tæt græspels, som er mere stabil end en bar "skovbund", og gravhøjen kommer samtidig til at fremtræde tydeligere i landskabet.

I de senere år har Regionskommunen deltaget i et fællesnordisk EU-projekt, RANE, som havde til formål at beskytte og synliggøre helleristninger. I den forbindelse blev nye helleristningsområder plejet og åbnet for offentligheden og der blev sat særlig fokus på den del af vores kulturarv.

I forbindelse med dette projekt revideres og genudgives Bogen "Fortidsminder på Bornholm". Bogen er en indgangsvinkel til 87 udvalgte, særligt seværdige fortidsminder, som er åbne for publikum. Disse fortidsminder bliver plejet hvert år. Græsset bliver slået, skader udbedret og oplysningsskilte vedligeholdt eller udskiftet.

Naturgenopretning

Begrebet naturgenopretning bruges om tiltag, der genskaber forsvunden natur. Naturgenopretning omfatter både etablering af vådområder, som f.eks. opgravning af en sø eller frilægning af et rørlagt vandløb, og retablering af mere tørre naturtyper ved f.eks. rydning af tilgroede klippeløkker eller hedearealer. På Bornholm har der i 1980'erne og 90'erne været særlig fokus på vandhuller. De ca. 700 vandhuller, der blev gravet i perioden, har forbedret forholdene for øens bestande af løvfrø og andre padders betydligt.

I helt nyetablerede naturområder er dyre- og plantelivet ikke så varieret som i gamle naturområder, hvor forholdene har været uændrede og stabile gennem mange år. Det er derfor vigtigt primært at passe på de naturområder, der er ved at forsvinde, frem for at skabe nye. Nye naturområder har dog stadig stor berettigelse som et meget vigtigt

Nygravet vandhul.
Foto: Ole Holm Pedersen

Grønbroget tudse.
Foto: Ole Holm Pedersen

redskab til at skabe sammenhæng og forbindelse mellem eksisterende naturområder og dermed bedre leveforhold og spredningsmuligheder for dyr og planter.

Bornholm huser flere strengt beskyttede dyre- og plantearter. Det er bl.a. løvfrø, springfrø, strandtudse, grønbroget tudse og stor vandsalamander. Regionskommunen er forpligtet til at sikre disse arters levesteder. Fortsat oprensning og gravning af nye vandhuller er nødvendig.

Naturkvalitetsplanlægning

På Bornholm, som i resten af landet, står vi overfor store udfordringer på naturområdet i de kommende år. Vi skal sikre den eksisterende natur og leve op til naturbeskyttelseslovens bestemmelser om naturbevarelse og til internationale forpligtelser som EU-habitatdirektivet og Fuglebeskyttelsesdirektivet. Der er behov for en øget indsats, så vi får mest og bedst natur for pengene. Dette sker bl.a. gennem en strategisk planlægning, der har til formål at målrette og forenkle det hidtidige arbejde. Naturplanlægning er et redskab til at vurdere naturens tilstand, opstille målsætninger og skabe et grundlag for en prioriteret indsats i forbindelse med tilsyn, naturpleje og naturgenopretning. En naturkvalitetsplan skal løbende vedligeholdes og justeres efter ønsker og behov.

Økonomi

Til naturpleje brugte Regionskommunens Natur & Miljøafdeling i 2005: 3.913.000 kr.+ tilskud til Bornholmerfår på 375.000 kr.

Frida, den svenske skovhest, hjælper med at udføre naturplejen (udslåbning af stammer) så skånsomt som muligt for naturen. Foto: Ole Holm Pedersen

De knap 4 millioner fordelte sig sådan:

Fredede arealer	ca. 40%
Andre arealer	ca. 4%
Vedligehold af hegn, stier, broer o. lign.	ca. 24%
Vedligehold af fortidsminder	ca. 8%
Rydning af opvækst på gravhøje	ca. 1%
Genopretning af klippeløkker og damme	ca. 4%
Helleristninger (RANE projekt)	ca. 4%
Kæmpebjørneklobekæmpelse	ca. 1%
Betaling til afgræsning	ca. 1%

Kommunesammenlægningen på Bornholm i 2003 har ikke betydet at naturplejeindsatsen er blevet nedprioriteret. Men ønskerne til, hvad der skal ske på naturplejeområdet, er flere og større end hvad der kan imødekommes, så hvert år sker der en udvælgelse af hvilke naturområder, der fortsat skal plejes.

Derimod har sammenlægningen givet større mulighed for samarbejde omkring plejen af naturen og det arbejde, der gøres for friluftslivet.

Det er vigtigt at værne om Bornholms egenart og attraktionsværdi. Både som turist-ø og som et sted, hvor man har lyst til at bosætte sig. Glæden ved at bo på Bornholm, flytte til Bornholm eller besøge Bornholm begrundes som regel med roen, den smukke natur, de varierede landskaber og de kulturhistoriske miljøer. Bornholms kvaliteter på disse områder har stor betydning for det fremtidige bornholmske samfund.

Litteratur: "Fortidsminder på Bornholm"., Bornholms Regionskommune 2006.

Med Naturkvalitetsplanen kortlægges naturområderne, så man ved, hvor de værdifulde naturlokaliteter findes og kan bevare dem for eftertiden.

Som her en eng med Salepgøgeurt.

Foto: Ilsebil Hansen

Foto: Annette Homenlund

Kan man tjene penge på naturpleje?

Annette Holmenlund, Agronom, forfatter til *Hyrdetimer - håndbog i fårehold og naturpleje* www.hyrdetimer.dk Sheep and Goat Consult

Nordisk Kulturlandskabsforbund besøgte i juni 2005 Hammerknuden og Hammershus på Bornholm. Her græssede Jan Seerups 400 gotlandske pelsfår og deres lam. Jan Seerup har siden 2004 haft en aftale med Bornholms Statsskovdistrikt om at passe arealer på Nordbornholm. Efter en god start i 2004 fik han i 2005 endnu flere arealer at disponere over. I alt 150 hektar Statsskovdistrikt, hvor fårene sørger for, at de klippefyldte lyng- og græsarealer ikke springer i skov. I 2006 steg arealet til 250 ha. samtidig med at Jan overtog Statsskovvæsnets egen fårebesætning (spælsau), så han aktuelt er oppe på 600 får. Arealet er nu yderligere udvidet med 34 ha. privatejet klippeterræn i Paradisbakkerne og besætningen kommer i 2007 op på 800. For at klare det, må Jan ansætte 1 – 2 medhjælpere. I sig selv en succeshistorie.

Samarbejde med statsskoven

Jan Seerups aftale har udviklet sig, fordi han i de forløbne år har fået opbygget tillid og udviklet et konstruktivt samarbejde med skovens folk. F. eks. er det skovens folk, der står for hegning af naturarealerne. Men det er Jan, der skal indfange fårene, hvis en færst gror til eller en låge står åben, så det kræver, at aftalerne holdes. Hvert år aftales hvilke hegn, der skal fornyes. Får skovens folk ikke tid til at sætte hegnet op, får Jan timeløn for at udføre det arbejde, der mangler. Statsskoven ved til gengæld, at Jan overholder aftaler om, hvornår arealer med særlige botaniske interesser skal græsses.

Der er arealer, der først må græsses efter at vigtige arter (f. eks. enblomstret fladbælg, (*Lathyrus sphaericus*)) er afblomstret, og der er arealer, som kræver tidlig græsning for at udrydde dominerende arter såsom ramsløg (*Allium ursinum*).

Det styrker skovens omdømme, at dyrene i naturplejen altid er velpassede og bliver flyttet, når græsset er bidt ned. Jan Seerup har desuden altid hængt sit telefonnummer ved indgangen til foldene, så han kan kontaktes i tilfælde af problemer eller sygdomme hos dyrene.

Økonomiske aftaler

Jan Seerup betaler ikke leje af arealerne, men får derimod tildelt 540 kr. pr. hektar fra statens Miljøvenlige Jordbrugsordning. Denne aftale udløber dog indenfor de næste par år. Det er ikke sandsynligt, at man kan ansøge disse midler igen, idet MVJ - midler ikke længere tildeles statsejede områder. Jan kan derfor kun fortsætte naturplejen, hvis Statsskovvæsnet betaler en fast pris for græsningen, uanset hvilke tilskud, der kan søges til arealerne.

Den praktiske udførelse

I 2004 samarbejdede Jan med en anden fåreavler, Kenn Strøby, om at passe deres fælles får. Nu er det kun Jans egne får, der kommer til Hammershus, Slotslyngen, Ravnedalen og Hammerknuden, men Kenn Strøby hjælper stadigvæk til med at håndtere og flytte fårene. Kenn og Jan har begge 2 hyrdehunde og Kenn rider desuden sin islandske hest, når han skal ud og drive fårene sammen på store arealer. Jan er til fods ved flytningerne, men han kører motorcykel, når han skal ud og tilse fårene på store arealer som f. eks Hammerknuden. Jan og Kenn bor cirka 30 km fra Hammeren (en fællesbetegnelse for Hammerknuden og Hammershus) og de bruger derfor næsten en time på transport i de dage, hvor fårene skal tilses. Fårene læmmer i marts i fårestalden på Jans ejendom i Vestermarie, og sidst i april bringer en vognmand fårene ud til Hammershus på sin lastbil.

Når dyrene skal flyttes på de korte strækninger imellem Hammershus og Hammerknuden eller imellem Slotslyngen og Ravnedalen foregår det til fods/hest med hyrdehundene til at holde flokken sammen. Til december køres alle fårene atter til Vestermarie i lastbil.

Timeforbrug til pleje af Hammershus og Hammerknuden

Jan og Ken har i de forløbne 2 år registreret deres timeforbrug. Det har vist sig, at Hammershus kræver mange timer til flytninger på grund af den sarte botanik,

Foto: Mogens Dehli

imens Hammerknuden kræver tid til eftersyn af fårene på grund af det store areal og de mange gemmesteder i skov, dale og på kyststrækninger.

Der har i alt været brugt cirka 100 timer på at passe Hammershus. Desuden krævede det 60 timer at passe de fravænnede lam. Det tog 120 timer at passe Hammerknuden og der blev kørt cirka 2800 km blot for at tilse dyrene på dette areal.

Vi har beregnet, at udgifterne i 2005 til pleje af de Nordbornholmske Statsskovarealer er cirka 108.000 Kr. Her er timelønnen til hyrder, kørsel, dyrlæge, mineraler og vognmand iberegnet.

Merindtægt på lammekød

Indtægterne er dels moderfårspræmie, dels lammene, som har fået større efterspørgsel efter at Hammershuslam er blevet et varemærke. Lammene vejer ca. 45 kg. ved slagtning, der finder sted, når de er mellem 6 og 12 måneder, afhængigt af deres tilvækst. Nogle lam er allerede slagteklare i august, når de bliver fravænnede fra moderfårene, mens andre først slagtes året efter. Tilvæksten er først og fremmest afhængig af, om det lykkes at flytte fårene, inden de presses for hårdt fodermæssigt. Sommeren 2006 var tør og varm og lammene gik i stå i væksten, så meget at enkelte måtte bæres på hesten derfra, da fårene blev flyttet. Stabil tilgang til egnet foder er altså en væsentlig forudsætning for at optimere det økonomiske udbytte, men samtidig skal fodringen tilrettelægges, så de mest følsomme arealer ikke tilføres næringsstoffer gennem gødningen.

Prisen afregnes med 6 kroner over noteringen for slagtelam, hvilket svarer til 25 % merpris hos Håndværksslagteren i Åkirkeby. Der skal mange lam til for at det løber rundt, men selv med de seneste udvidelser af besætningen er den øvre grænse for afsætningen ikke nået. Lammene afsættes dels på Bornholm, dels i København gennem en grossistvirksomhed. De mærkes alle med "Hammershuslam". For at øge slagteprisen vil Jan Seerup nu tilrettelægge driften, så fårene læmmer over 3 perioder. På den måde kan han sprede leverancerne af fersk lammekød ud over hele året. Selv om indtægterne fra lammene udgør en betydelig del af økonomien går den kun nogenlunde lige op med fodringen og timelønnen for pasning i vintermånederne. Derfor skal pasningen af naturarealerne som udgangspunkt kunne lønne hyrder og kørsel. Der er kun 80 kr. tilbage pr moderfår til at betale for staldforhold og inventar, hvilket svarer til moderfårspræmien.

På Naturarealerne var indtægten 2004 kun 540 kr. pr. hektar på i alt 114 hektar (af samlet 150), altså godt 60.000 kr., mens udgifterne samlet beløb sig til 108.000 kr. inkl. timeløn. Naturgræsningen gav altså et underskud på 48.000, hvis Jan Seerup og Kenn Strøby skulle have dækket deres timeløn på 280 x 200 kr. Det fik de ikke. Der mangler 56.000 kr. til timeløn.

Der er 4 muligheder for at få Naturpleje til at give penge

1. Effektivisere arbejdet og optimere tilvæksten endnu mere
2. Sænke timelønnen

3. Hæve prisen på at pleje naturen
4. Sælge Hammershuslam endnu dyrere.

Jan Seerups seneste aftale med Statsskovvæsnet fra 2006 betød en væsentlig forbedring til 1200 kr. pr hektar.

Der er ingen indtægter på uld, idet fårene blandt andet går i slåenkrat, hvorved de får pelsen infiltreret af smågrene og torne, der er uønskede i uld og garn. Derimod koster det 40 kr. pr får at få dem klippet hvert år.

Effekt på naturen

Græsningen har haft en mærkbar virkning på Hammershus, hvor Ramsløg og Vild Kørvel tidligere skyggede for den botanisk spændende flora. På Hammershus vokser meget sjældne planter, bl.a. på grund meget begrænset kvælstofforurening fra luften. Denne sjældne flora kommer til sin ret, når fårene holder de store forekomster af slåen, vedvækster og skyggende urter nede. Der er til gengæld kommet ørnebregner på de ryddede skråninger. Disse må slås med håndkraft, da de er giftige for får.

Effekt på turismen

Hvert år besøger 500.000 turister Hammershus. Når fårene flyttes med hunde og heste, er det et stort tilløbsstykke. Indtil videre har flytningerne ikke været annonceret, men hvis det kan finansieres, vil hyrderne gerne lave opvisninger i fremtiden.

Bornholms Regionskommune har sit eget fårehold

Bornholms Regionskommune ejer mange interessante naturområder, der også passes af får. Fårebesætningen er organiseret som et beskæftigelsesprojekt med 3 fuldtidsansatte. Der er i 2005 bygget en ny stald i Lobbæk, og fårene græsser på 45 forskellige arealer på 2 hektar i gennemsnitsstørrelse. Fårene flyttes i en trailer og de er ofte kun på et givent areal i en uge af gangen. ”Chok græsningen”, hvor et stort antal får nedbider et mindre areal på kort tid, gavner floraen betydeligt.

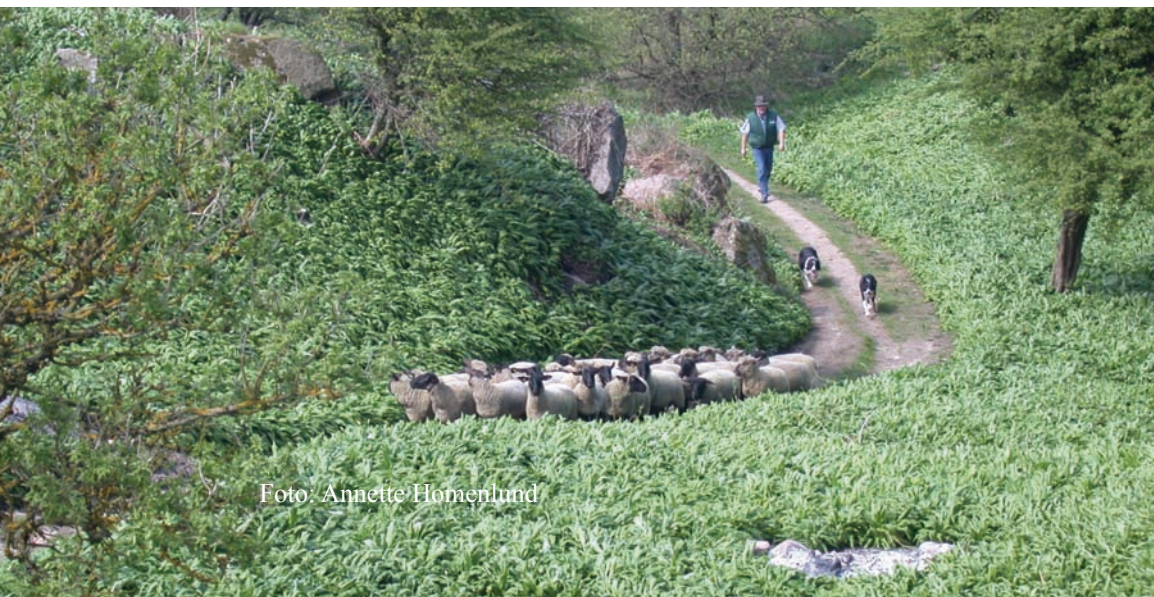

Foto: Annette Homenlund

Uld til kommunal karte

Da kommunen fik fårene, blev der indkøbt forskellige fåreracer lige fra Spælsau til Shropshire. Spælsau viser sig at sidde fast i slåen og brombærkrat, hvis de er vinterklippet. Deres uld bliver farlig for dem, hvis den ikke klippes i maj. Bortset fra dette er deres evner som kratryddere helt unikke. Shropshire blev indkøbt, fordi Bornholms kommunale skovdistrikter ejede store usprøjtede juletræsplantager. Shropshirefår er kendt for at holde rent i juletræer uden at skade træerne. Der er dog ikke længere en god forretning i at dyrke juletræer, og derfor er shropshirefårene med ude i kratrydderopgaverne. Det er lidt hårdt for de små kødfår og de erstattes nu af Suffolk og krydsninger mellem Texel og Gotlandsk Pelsfår.

Uldværksted i Nexø

Shropshirebesætningen gav mulighed for at producere ulddyner på det kommunale uldlværksted som havde en stor karte og et spinderi, samt et sy-værksted. Der produceredes årligt cirka 200 gode dyner til ca. 1200-1500 kr. stykket. Den gode karte lavede et unikt karteflor til dynerne, og shropshire har en unik uldkvalitet, der egner sig i dyner, fordi den ikke filter. Men shropshirefårene bliver nu erstattet af racer, som egner sig bedre for naturplejeopgaver. Værkstedet forsøgte at køre med uld fra andre danske Shropshirefår, der ikke havde tornekrat i pelsen. Men karten viste sig at være for stor og at kræve mere uld og dyneproduktion, end der var basis for, så denne videreførelse er nu nedlagt.

Får passer Bornholms største ressource

Turister, der besøger Bornholm kan glæde sig over lækre naturlam, floraen og de smukke udsigter, som fårene omhyggeligt holder fri for krat. De kan glæde sig over at bornholmerne har forstået at investere penge og tid i deres vigtigste ressource: Den spændende natur.

Foto: Finn Hansen

Bornholm satser på natur og kulturlandskab

**Lene Feldthus Andersen,
Center for Regional- og
Turismeforskning**

Det er en udbredt opfattelse på Bornholm, at vores særegne natur og dermed også kulturlandskab er væsentlige ressourcer i den regionale udvikling. Der er næppe heller nogen tvivl om, at der i princippet er potentiale

i natur og kulturlandskab som fundament for yderområdets udvikling. Derfor er det også særligt interessant at efterprøve, hvordan det rent faktisk forholder sig i praksis: Hvordan indgår natur og kulturlandskab i Bornholms udviklingsstrategier? Samtidig kan man stille det meget relevante og nært tilknyttede spørgsmål: Hvilke andre ressourcer i det bornholmske samfund skal i spil - og hvordan - for at natur og kulturlandskab kan aktiveres som udviklingselementer?

Denne artikel om Bornholms satsning på natur og kulturlandskab vil forsøge at besvare disse to spørgsmål ved at a) se på inddragelsen af natur og kulturlandskab i Bornholms nuværende strategiske grundlag, b) beskrive eksisterende eller endnu uudnyttede udviklingsmuligheder og c) pege på væsentlige forudsætninger for, at en regional udvikling bl.a. baseret på natur og kulturlandskab kan lykkes.

Muligt fornyet fokus på natur og kulturlandskab:

Bornholm i oplevelsesøkonomien

Oplevelsesøkonomi er et bredt anerkendt fænomen i Danmark og nyder bevågenhed lige fra centralt hold til det helt lokale niveau, også på Bornholm. Bornholms Regionskommunes Erhvervs- og Arbejdsmarkedsudvalg har sammen med Fritids- og Kulturudvalget i 2005 igangsat en undersøgelse og strategiudvikling af Bornholm i kultur- og oplevelsesøkonomien (Fritid og Kultur, 2006).

Et af projektets konklusioner var at: ja, oplevelsesøkonomiens fremmarch betyder nye muligheder og vækstpotentialer for Bornholm – og at: en forudsætning for at få del i oplevelsesøkonomien er målrettet fokus på kvalitet og kreativitet. Bornholm skal opfatte kreativitet som en rammebetingelse, en grundlæggende forudsætning for udvikling.

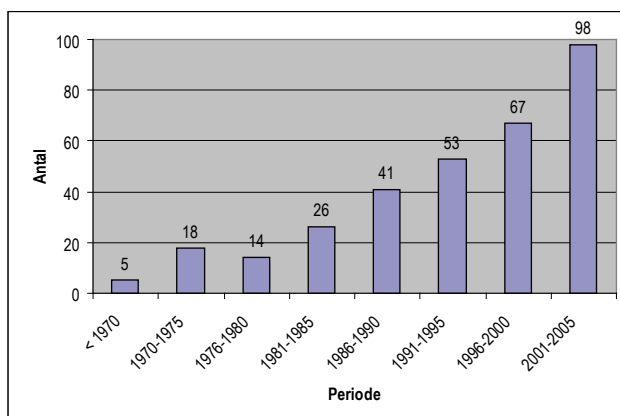
Rapporten ”Bornholm i kultur- og oplevelsesøkonomien - Hovedrapport” konkluderer, at der er et stort potentiale for Bornholm i den voksende oplevelsesøkonomi. Ikke blot i kraft af oplevelsesøkonomiens udbredelse og

Foto: Finn Hansen

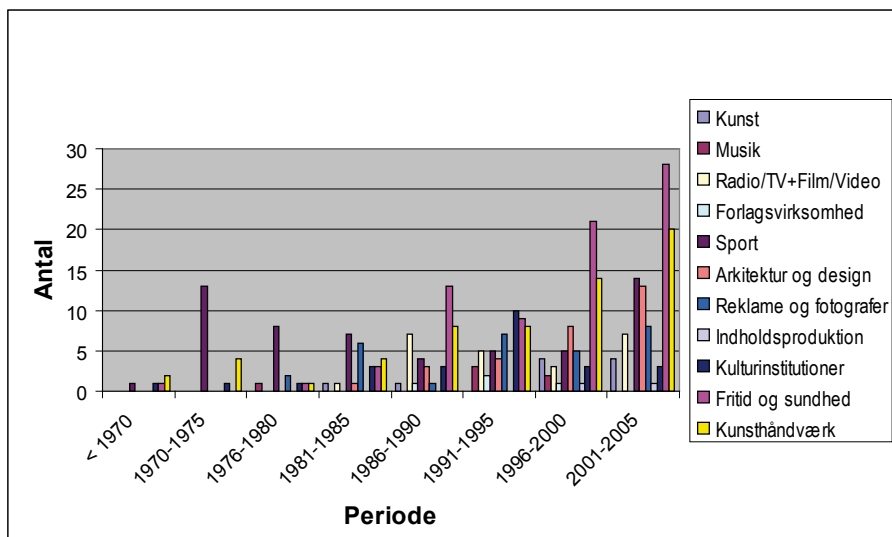
fortsatte vækst og i kraft af det faktum, at Bornholm pga. turismen allerede har godt fat i denne økonomi. Men også i kraft af den oplevelsesbaserede omstilling i nogle af de traditionelle erhverv på Bornholm, der dels allerede er undervejs, men som også kan yderligere kan fremmes ved målrettet satsning. Det gælder regional fødevarereproduktion, hvor udviklingen er godt i gang, hjulpet på vej af strukturfondsstøttede projekter som Gourmet Bornholm. Det gælder jern- og metalområdet samt træbranchen. De er begge præget af stærke håndværksmæssige traditioner og virksomheder, der på en og samme tid mestrer specialopgaver og besidder bredde. I træets tilfælde er der også tale om et potentielt bornholmsk råvaregrundlag af bornholmsk dyrket og forarbejdet træ af høj kvalitet.

Dertil kommer, at Bornholm de seneste 20 år har oplevet en markant vækst i

*Figur 1 og 2:
Virksomhedsetableringer
indenfor de kreative
brancher i femårsperioder
fra 1970 til 2005, vist
henholdsvis samlet og
fordelt på delbrancher.*

*Kilde: Center
for Regional- og
Turismeforskning
(CRT) baseret på
Købmandsstandens
Oplysningsbureau.*

virksomhedsetableringer indenfor de kreative brancher, specielt kunsthåndværk, fritid og sundhed, sport, arkitektur og design, der er kernen i oplevelsesøkonomien.

I dag er der flere beskæftigede i de kreative brancher tilsammen end i hele fiskeindustrien. Altså har Bornholm tilsyneladende en særlig tiltrækningskraft på denne type livsstils-

Baltic Sea Glass Foto: Cees van Roeden

iværksættere. Det formoder vi skyldes to forhold: naturen og kulturlandskabet på den ene side, og på den anden side, at der allerede er et miljø af lignende iværksættere og virksomheder på øen.

Natur og kulturlandskabs betydning for bosætning på Bornholm
Bornholms særegne natur og kulturlandskab har en særlig tiltrækning på såvel besøgende som på tilflyttere. Vi har tilmed – om end af lidt ældre dato - data om hvilke forhold, der har betydning for henholdsvis tilflytteres valg af bolig og turisternes opfattelse af Bornholm. Ikke mindre interessant er det dog at vide, hvordan naturen og kulturlandskabet anvendes eller opleves af såvel besøgende som fastboende. Er det kulisser, der opleves relativt passivt, eller indgår det mere aktivt i de besøgendes og fastboendes liv?

Det ved vi heldigvis også lidt om. En ”Kompletterende undersøgelse af tilflytninger til Bornholm” (CRT, 2001) viser at forhold omkring de naturgivne omgivelser sammenlagt har størst betydning for valg af bolig, frem for de sociale og kulturelle forhold.

Natur og kulturlandskabs betydning for de besøgende

Ganske som naturen er meget væsentlig for Bornholms attraktivitet for tilflyttere, så er naturen et af Bornholms væsentligste aktiver, når det gælder turisme. I alle ”Survey of Visitors to Bornholm” (CRT, 1995 – 2003) siden 1995 udpeger de besøgende naturen som det vigtigste forhold, der gør Bornholm attraktiv for dem, tæt fulgt af Bornholms landskab og atmosfære. Det gælder dog generelt for Danmark, at naturen er et af de væsentligste pull-motiver for landets turister. Altså giver naturen ikke nødvendigvis Bornholm en komparativ fordel. Det afgørende er, hvordan Bornholm som destination formår at fremme oplevelsen af naturen og landskabet og samspillet med øens øvrige oplevelser og tilbud.

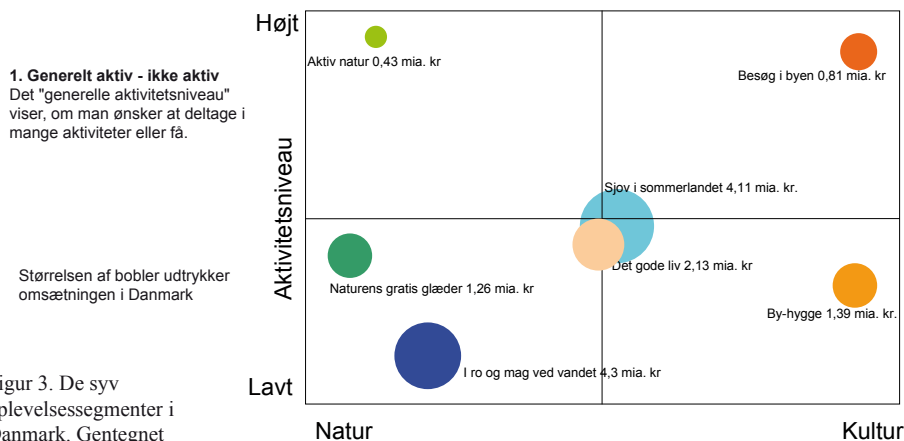
Bornholms befolkning og de besøgendes brug af natur og kulturlandskab
Besøgstallet for Slotslyngen og Hammershus samt Hammerknuden er i følge ”Friluftsliv i 592 skove og andre naturområder” (Skov & Landskab, 2003) ca. 200.000 pr. År. Almindingen er også velbesøgt med 165.000 besøg pr. år. Mere end

to tredjedele af de besøgende kender området i forvejen. Andelen af feriegæster går fra 19 pct. (Rø Plantage) til 69 pct. (Hammerknuden). En væsentlig andel af de besøgende (fra 11 pct. til 42 pct.) deltager i fællesarrangementer og -aktiviteter. Naturattraktionerne Paradisbakkerne, Ekkodalen, Jons Kapel og Helligdomsklipperne er blandt de hyppigst besøgte attraktioner på Bornholm. I 2002 besøgte i gennemsnit 31 pct. af de besøgende i andet og tredje kvartal, der domineres af turister, disse attraktioner. Til sammenligning besøger i gennemsnit henholdsvis 63 pct. af de besøgende glaspustere og 41 pct. af de besøgende keramikere. Rundkirkerne og Hammershus er Bornholms absolut største attraktioner med andele på henholdsvis 43 pct. og 64 pct. De hyppigst forekomne aktiviteter i naturen er ”oplevede naturen”, ”sad stille”, ”gik en tur” og ”studerede naturen”, alle relativt passive former for naturoplevelse og af den æstetiske art: dét, bare at være i naturen.

Andre indikatorer for betydningen af naturen for Bornholms befolkning er tilslutningen til forskellige friluftorganisationer. Der er relativt større tilslutning på Bornholm end i sammenlignelige amter. Det viser medlemstallene for *brugerorienterede* foreninger, som Danmarks Sportsfiskerforbund (2. største tilslutning i DK) og Danmarks Jægerforbund (3. største tilslutning i DK). Tilsvarende er tilslutningen til den *beskytterorienterede* forening Dansk Ornitologisk Forening den 2. største tilslutning i Danmark umiddelbart efter Storkøbenhavn.

I 2006 har VisitDenmark som noget nyt segmenteret Danmarks turister efter oplevelser (VisitDenmark 2006). Det har resulteret i syv forskellige segmenter, der adskiller sig fra hinanden på flere forskellige forhold, men primært i forhold til, hvor aktivt segmentet er, og hvor stor betydning henholdsvis natur og kultur har på valget

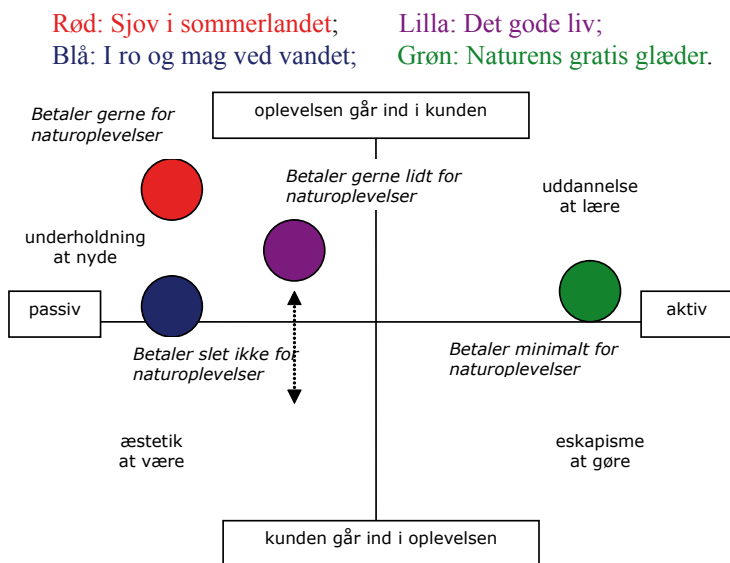
Opholdet i Danmark er enten aktivt, passivt, naturbaseret eller kulturelt.

Figur 3. De syv oplevelsessegmenter i Danmark. Gentegnet efter figur i *Syv Danmarksoplevelser der flytter turister*. VisitDenmark 2006.

af destination og oplevelser. Bornholms turisme domineres af fire af disse segmenter, der hver især udgør 20-25 pct. af overnatningerne: *Naturens gratis glæder*, *Det gode liv*, *Sjov i sommerlandet* og *I ro og mag ved vandet*. Bornholm har en større andel af *Naturens gratis glæder* og *Det gode liv* end andre kystferiedestinationer.

Disse fire segmenter søger alle naturoplevelser, men adskiller sig fra hinanden mht. aktivitetsniveau. "*I ro og mag ved vandet*" opholder sig f.eks. i naturlige omgivelser på campingplads eller badehotel, men søger ikke andre aktiviteter i naturen end at gå på stranden og bade. "*Naturens gratis glæder*" er stik modsat og det mest aktivt naturoplevende – og er det både for at lære om og bare være sammen i naturen. "*Det gode liv*" har primært passive, æstetiske naturoplevelser. De er til gengæld mere aktive, når det gælder kulturoplevelser, f. eks. besøg hos kunsthåndværkere og museer. "*Sjov i sommerlandet*" er de mest aktive, men aktiviteterne består hovedsageligt af attraktionsbesøg og segmentet er således ikke synderligt aktiv i eller søgende naturen som sådan.

Figur 4. Naturen som oplevelse for hvert af de fire segmenter i Bornholms turisme sat ind i Pine og Gilmores model (Pine og Gilmore, 1999).

Disse forskellige oplysninger om betydningen af naturen for de besøgende og deres anvendelse af den under deres ferieophold viser med al tydelighed, at naturen og kulturlandskabet er store aktiver for Bornholms turisme og for bosætningen. De fleste segmenter bruger dog naturen relativt passivt eller som et frit gode, hvilket ikke i sig selv kan danne grundlag for direkte forretning og dermed erhvervsudvikling baseret på interessen for natur og kulturlandskab.

Natur og kulturlandskab som element i Bornholms udviklingsstrategier

Lille
Gadegaard.
Jordbærvin
og akvavit
Foto:
Pia Britton

Leader+

Det EU-finansierede udviklingsprogram Leader+ har været stærkt medvirkende til satsningen på kvalitetsfødevarer og regional madkultur på Bornholm. Fødevarer blev i Leader+ programmet for 2001-2006 udpeget som et af tre fyrtårne. Efter en undersøgelse af den regionale fødevarereproduktion og dens udviklingsmuligheder blev der etableret et fødevarerecenter og ansat en fødevarereambassadør støttet af Leader+. Sidenhen er Gudhjem Mølle blevet sat i stand og indrettet som Bornholms Måltidets Hus.

Leader+ har også haft kunsthåndværk som fyrtårn, hvorunder foreningen ACAB (Arts and Crafts Association of Bornholm) er blevet etableret. Foreningen har stået for kompetenceudvikling

af medlemmerne, udvikling af fælles udstillinger og etablering af Kunsthåndværkets Hus i Grønbechs Gård i Hasle, alt sammen med støtte fra EU's Strukturfonde og erhvervsfremmemidler på Bornholm. Kunsthåndværket knytter sig mere indirekte end fødevarereproduktionen til natur og kulturlandskab, men denne er i princippet også en del af kunsthåndværkernes råstof eller værdigrundlag og leverer i mange tilfælde inspiration. En gennemgang af kunsthåndværkerportalen www.craftsbornholm.dk viser, at hele 25 ud af de 53 kunsthåndværkere i ACAB udnævner den bornholmske natur til inspirationskilde. I forhold til keramikken har forekomsten af ler naturligvis også bidraget til udviklingen af pottemageriet og siden hen til fremstillingen af finere keramiske produkter. Ligeledes må det antages, at det kunstnermiljø, der opstod omkring malerkunsten med den såkaldte "Bornholmerskole", og som senere gav stødet til udvikling inden for den moderne keramiske kunst, også har haft betydning for udviklingen af det i særklasse rige kunsthåndværkermiljø på øen i dag.

Et af de nye skud på stammen i Leader+' samling af fyrtårne er en satsning på helse og velvære som udviklingsområde. Dette initiativ kan siges at være vokset ud af en stor underskov af små virksomheder indenfor såvel alternativ som traditionel behandling, rettet mod både krop og sind. I oplægget til denne nye satsning peges der netop under overskriften "Bornholm som helsebringende ø" på, hvordan øens natur, kulturlandskab og atmosfære er væsentlige elementer i at gøre specielt Bornholm interessant i helsesammenhæng. Med andre ord vurderes det af initiativtagerne, at et helseinitiativ på Bornholm vil have komparativ fordel i forhold til helsefremstød andre steder på grund af disse særlige forhold. Bornholms natur, landskab og atmosfære skal altså integreres i helse-ø konceptet, hvilket kræver, at der arbejdes bevidst med disse dimensioner i forhold til design og konceptudvikling indenfor helse på Bornholm.

Bornholms Vækstforums Erhvervsudviklingsstrategi 2007 – 2010.

Det unikke Bornholm: Vækst via kreativitet og kvalitet!

Bornholms erhvervsudviklingsstrategi slår, som overskriften antyder, på den unikke natur og kultur som Bornholms fremmeste styrkeposition. og på kreativitet og kvalitet som midler til at få fuldt udbytte af denne styrkeposition. Dermed bliver større og mere kreativitet og højere kvalitet også mål for strategien.

Bornholm I/S – en turismestrategi

Den netop vedtagne første fælles turismestrategi for Bornholm fremhæver ikke overraskende naturen og kulturarven som en del af ressourcegrundlaget for turismen. Som i langt de fleste turisme- og regionale strategier slås det fast, at turismeproduktet skal bygge på og udtrykke dét, der er unikt for Bornholm. Strategien foreslår derfor, at der gennem en skærpet opmærksomhed på og kompetence til bruger- og medarbejderdreven innovation arbejdes målrettet med at udvikle koncepter og oplevelser, som udtrykker og indarbejder Bornholms særpræg og unikke kvaliteter. Disse knytter sig især til naturen og kulturlandskabet, som det er skabt af Bornholms befolkning gennem tiden. Derigennem skal Bornholm for alvor blive sansernes ø.

Forudsætninger for succes

Det unikke...

Bornholm er på mange måder unik. Øen har en unik historie, geografi, natur og unikke erhverv og kompetencer, en unik kultur og livsstil – kort sagt: Et unikt samfund med unikke muligheder.

Styrkepositionerne kan udnyttes til at fremme vækst og udvikling på øen. Det unikke kan afspejles i de bornholmske produkter, og det kan afspejles i de oplevelser, turister og andre besøgende tager med hjem fra Bornholm, og som de fastboende kan glædes over og bygge videre på. Bornholm er også mulighedernes ø.

Kreativiteten...

Bornholm kan være Danmarks kreative ø – et kreativt kraftcenter, hvor den unikke geografi, natur og kultur udnyttes til at tiltrække og fastholde kreative mennesker og virksomheder.

Bornholm kan være det kreative alternativ.

Kvaliteten...

Bornholm er i forvejen kendt for kvalitet. De kendte kvalitetsprodukter findes især inden for kunsthåndværk, glas, stentøj, jern- og metalindustrien, håndværk og fødevarer. Strategisk satsning på kvalitetsprodukter og offensiv markedsføring vil forsat være et fokusområde for Bornholms Vækstforum, så det bornholmske kvalitetsbrand kan måle sig blandt de største danske brands.

Figur 5. Uddrag fra Erhvervsudviklingsstrategi 2007 – 201. Det unikke Bornholm: Vækst via kreativitet og kvalitet! (Bornholms Vækstforum, 2007).

Foto: Finn Hansen

Vi har set, at det er svært at tjene penge direkte på naturen, da langt de fleste såvel bosiddende som besøgende brugere af naturen nyder den enten relativt passivt eller som et frit gode, når brugen er mere aktiv. Men hvordan bærer man sig så ad med at aktivere natur og kulturlandskab som udviklingselementer på Bornholm? Det umiddelbare og måske lidt for letkøbte svar er, at uden kreativitet og entreprenørskab som katalysatorer, kan der ligge nok så meget potentiale og ulme i vores særegne natur og kulturlandskab. Det vil bare ikke bryde i brand. Det vil ikke føre til nye virksomheder og en ny økonomi på basis af de gamle naturressourcer. Det

er jo netop også, hvad den nye erhvervsudviklingsstrategi fra Bornholms Vækstforum prøver at formidle ved at ophøje kreativitet til en rammebetingelse.

Svaret kan kaldes letkøbt, fordi det i praksis er kompliceret at realisere. Udfordringen for kreativiteten og entreprenørerne (eller iværksætterne, hvis det udtryk foretrækkes!) er at få de værdier og alt det immaterielle, som Bornholms natur og kulturlandskab og den medfølgende atmosfære repræsenterer, indarbejdet i fysiske produkter og oplevelseskoncepter. Derigennem kan de få en særlig og øget værdi for (for)brugeren og dermed skabe grundlag for en højere pris for produkter og oplevelseskoncepter (også fordi de immaterielle behov hos forbrugeren vil blive opfyldt bedre). Altså er værdien af naturen og kulturlandskabet i forhold til den økonomiske udvikling på Bornholm ikke længere kun som råmateriale og ressource, men også som bærere af værdier og symbolik.

Tænker man videre endnu ud ad den tangent, kan man forestille sig som konsekvens, at forvaltningen af natur og kulturlandskab - der sammen med den fysiske planlægning har sin rod i et natursyn, hvori naturen er kilde til råstof og ressourcer for produktion - må undergå et perspektiv- eller måske ligefrem paradigmeskifte fra en altovervejende beskyttende tilgang til en mere proaktiv, hvor ressourcerne ses som ressourcer i en meget bredere forstand. Det tilnærmer **sig tidligere tiders benyttelsesperspektiv**

frem for beskyttelsesperspektivet – bare i en nutidsform, hvor naturen er råstof til symbolik frem for til produktion. Det vil sige, at der kan blive tale om en forvaltning, der ikke har som mål at sikre ressourcebasen for fremtidig produktion, men i stedet har som mål at sikre en indpasning af aktiviteter og faciliteter, der optimerer oplevelsen af de grundlæggende natur- og landskabsmæssige værdier og fremmer deres symbolværdi. Denne indpasning og optimering skal ses som udfordringer for design og konceptudvikling frem for som begrænsninger for udfoldelserne. Et sådant paradigmeskifte ville kunne medvirke til, at beskyttelsen og forvaltningen af vores natur- og kulturværdier blev til udvikling frem for konservering og fastholdelse af status quo.

Med andre ord, så skal reaktion vendes til proaktion, konservering til innovation. Det kræver, som fastslået i ”Bornholm i Kultur- og Oplevelsesøkonomien”, et målrettet fokus på kreativitet som rammebetingelse.

Det afgørende for en udvikling på Bornholm, der satser på natur og kulturlandskab, er altså ikke så meget at beskytte og bevare disse værdier, som de er, men at styrke de kreative ressourcer på Bornholm i det hele taget og specielt i forhold til at udvikle nye anvendelser af disse værdier.

Et af de første konkrete skridt i den retning er netop taget med starten af en uddannelse i innovationsledelse i yderområder for bornholmere, der enten i regi af offentlig, privat eller nonprofit organisationer og virksomheder er en del af Bornholms ”udviklingsteam”. På sigt skal uddannelsen udvikles til en ”Master i Innovationsledelse i Yderområder” (www.master-innovation-ledelse.dk).

(Artiklen er bearbejdet af redaktionen)

Litteraturliste

Andersen, Lene F. (2006). Bornholm I/S – En turismestrategi. Bornholms Vækstforum (www.crt.dk)

Bornholms Regionskommune, Fritid og Kultur (2006). Bornholms i kultur- og oplevelsesøkonomien – Hovedrapport

Bornholms Regionskommune, Fritid og Kultur (2006). Bornholms i kultur- og oplevelsesøkonomien – Hvad er fakta?

Bornholms Vækstforum (2007), Erhvervsudviklingsstrategi 2007 – 2010, Det unikke Bornholm Vækst via kreativitet og kvalitet! (www.brk.dk)

Center for Regional- og Turismeforskning, Survey of Visitors to Bornholm. 1995 – 2002. (www.crt.dk)

Hedetoft, Anders (2004). Regional fødevarerproduktion. Rammebetingelser og udviklingsmuligheder på Bornholm. Center for Regional- og Turismeforskning. (www.crt.dk)

Hedetoft, Anders og Jesper Manniche (1999). De bornholmske landdistrikter. Analyse af udviklingsrammer og muligheder. Bornholms Forskningscenter.

Jensen, Frank Søndergaard (2003). Friluftsliv i 592 skove og andre naturområder. Skovbrugsserien nr. 32, Skov & Landskab.

Nyberg, Lars (2001). Kompletterende undersøgelse af tilflytninger til Bornholm, Bornholms Forskningscenter. (www.crt.dk)

Pine, B. Joseph & James H. Gilmore (1999): The experience economy. Work is theatre and Every business a stage, Cambridge (Mass.) (Harvard Business School).

VisitDenmark (2006). Syv Danmarksoplevelser der flytter turister. (www.danskturisme.dk)

Kulturlandskapet på Fykse. Fotograf: Ole Bakkebo

Dirk Kohlmann og Steinar Sørli; Fylkesmannen i Hordaland, Norge: **Norske erfaringer: Streif gjennom kulturlandskap og næringsutvikling i Hordaland**

- hvordan kan verdiene i landskapet skape nye inntekter og framtidig levegrunnlag på bygdene? Eksempler fra to grender og ei bygd i Hordaland.

I 2005 markerte nasjonen Noreg sitt 100 års jubileum for unionsoppløysninga med Sverige. Landbruket markerte dette med eit landsomfattande arrangement som fekk namnet Mat og kulturlandskap. Vi ønskte med denne satsinga å synliggjere koplinga mellom eit skjøtta kulturlandskap med lokale mattradisjonar og -opplevingar. Eit av delarrangementa under Mat og kulturlandskap fekk namnet Streif. I alt 8000 menneske fekk gjennom Streifturane oppleve dei beste mat- og kulturlandskapsopplevingane vi har å tilby. Dei som meldte seg på ein tur fekk oppleve:

- ei vandring i jordbruket sitt kulturlandskap
- ete lokalt produsert og foredla mat
- lokal kultur

Vi ynskjer å ta dykk med på et Streif til nokre gardsbruk og bygder i Hordaland og syne korleis dei kombinerer skjøtsel og forvaltning av kulturlandskapet med strategiar for verdiskaping. Dei har alle nytta sin kunnskap og kompetanse om dei natur- og kulturhistoriske verdiane i jordbrukslandskapet som ei grunnlagsinvestering for utvikling av landbruket på garden eller i bygda. Vi håper at desse døma kan være til inspirasjon om korleis verdiane i jordbrukslandskapet kan skape nye inntekter og trivsel og eit framtidig levegrunnlag på bygdene.

Lokalisering av Fykse og Herand i Hordaland fylke. Alle modellområda ligg langs Hardangerfjorden. Kart: Sverre Mo.

Fykse

Fykse ligg opp fra Fylksesundet i Kvam kommune langs Hardangerfjorden. Gravhauger på gården er synlige spor siden forhistorisk tid. Gardane på Fykse har vore i kontinuerleg drift i svært lang tid. Landskapet er rikt på spor etter menneskene som har funne sin levevei på Fykse. I 1324 er fyrste bufaste fyksing nemnd i skrifter. Dei gamle våningshusa er bygde i sveitserstil frå 1850-1870 og dannar det karakteristiske klyngetunet. 14 bygningar er eldre enn 100 år. Av desse er heile eller deler av 7 bygningar eldre enn 250 år. Kontinuerleg busetnad og drift i eit klyngetun er unikt i Hardanger.

I 1999 fekk bønder på gardane Fykse og Bjørke Fylkesmannen i Hordaland sin kulturlandskapspris for framifrå arbeid med å ta i vare det særleine kulturlandskapet i grenda.

Måten dei driv på i dag har røter langt attende i historia, samstundes som det vert drive effektivt og rasjonelt teke arealressursane i betraktning. Alt areal utanom reine fruktfelt vert beita av sau. xx (Charlotte Theilmann, Fylksesund Landskapspark, notat, 2005)

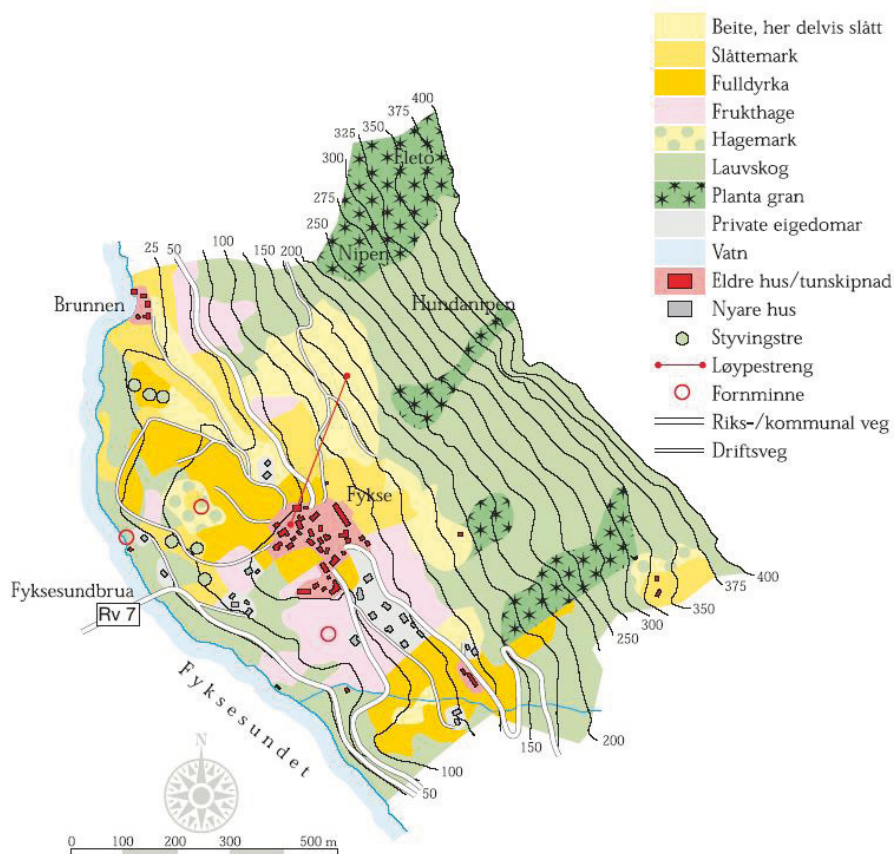
Utvikling på Fykse

- 1993 Kartlegging og utarbeidelse av skjøtelsplan for kulturlandskapet i Fyksegrenda
- 1995 Gamlastovo gardsrestaurant vart etablert
- 1995 Tildelt tilskot til skjøtsel av kulturlandskapet i samanheng med det europeiske naturvernåret
- 1996 Arne Fykse vart tildelt Miljøvernprisen frå Kvam kommune
- 1995-2006 Tildelt tilskot til spesielle skjøtselstiltak (STILK/SMIL)
- 1999 Grenda Fykse og Bjørke fekk tildelt Kulturlandskapsprisen for Hordaland fylke.
- 2003 Ekskursjonsmål for Nordisk Kulturlandskapskonferanse
- 2006 Deltak i prosjekt "Landskapsparkar i Hordaland".

Kulturlandskapet

Det er eit godt samarbeid mellom grendafolket når det gjeld skjøtsel av kulturlandskapet. Dei aktive bøndene driv med ulike skjøtselstiltak som grunnlag for reiselivssatsinga på Fykse. Som kulturlandskapskartet syner er landskapet variert med mellom anna styvingstre av ask og alm. Gjennom aktiv skjøtsel kombinert med beiting, er gamle slåttenger og haustingsskog restaurert dei siste åra. Frukthagane er

eit verdifulle innslag i kulturlandskapet, der dei er lokalisert på terrasser og små teigar opp frå fjorden. Eit anna særtrekk er dei mange steinblokkene som ligg spreidd på innmarka. De fungerer som lagringsplass for reiskap, staur og takheller. Stein er også nytta i dei mange bakkemurene eller lagt opp i rydningsrøyser.

Kart som viser de ulike kultursporene og kulturmarkstypene på Fykse.

Gamlastovo gardsrestaurant

Gamlastovo gardsrestaurant tilbyr de reisende matopplevelser med utgangspunkt i lokale råvarer og kulturtradisjoner på Fykse.

I 1990 startet Arne Fykse og konen Sigrun Løkken med matservering i kårhuset på gården. I 1995 tok de i mot sine første gjester i Gamlastovo gardsrestaurant. I 2002 ble gardsrestauranten utvidet med nytt kjøkken og ei nylåfta stue. Både stuen og interiøret er laget av lokale håndverkere. Visjonen for matkonseptet er at maten skal være lokalprodusert, av høy kvalitet og forankret i lokale tradisjoner. Dermed kan maten som er produsert lokalt medvirke til verdiskaping for gårdbrukerne.

Samarbeid med andre i regionen – merkevarebygging

Samarbeid med andre i regionen – merkevarebygging

Arne og Sigrun har arbeida målretta i etableringsfasen. Dei har samarbeida med andre aktørar i Hardanger for å bygge opp andre lokale produkt. Hardinglam er ein samanslutning av lokale bønder. Dei tek ut dei beste lamma og foredlar dei for vidare sal til serveringsstader i Hardanger.

Firmaet Nøring, som Sigrun er ei av drivkreftene bak, lager produkt av frukt, urter og bakar lefser. Nøring vart tildelt Bygdeutviklingsprisen for Hordaland i 2006.

Fellesnemnaren for alle desse verksemdene er produktutvikling med utgangspunkt i landskapet og tradisjonane i Hardanger. Fykkesund er ein av dei nye landskapsparkane og arbeidet er kome godt i gong.

For meir informasjon www.gamlastovo.no, www.botnengjestetun.no, www.noring-ans.no, www.steinsto-fruktgard.no, www.hardanger fjordreiser.no

Viktige utviklingsområder

Eit viktig tiltak i Fykkesundregionen er å etablere eit utviklingsselskap for reiselivsaktørane og landbruket. Fleire verksemdar vil satsa på marknads- og produktsamarbeid for eksisterande og nye reiselivstilbod. Desse må gå i takt med ynskjer og moglegheiter hjå grunneigarar og lokalbefolkning. Utfordringa er å produsere og selja eit felles produkt som aktivt bruker landskapet som ressurs, og som kvar av aktørane får att for i ei eller anna form. Fykkesund landskapspark kan stå som merke og kvalitetsomgrep, både for lokalbefolkninga og for turistar. xx (Charlotte Theilmann, Fykkesund Landskapspark)

Herand

Herand er ei jordbruksbygd med ca 230 innb. Herand har lange tradisjonar når det gjeld skogbruk og båtbygging. Bygda var ramma av fråflytting, men bygdefolket har dei siste 10 åra mobilisert for å få tilbake eit livskraftig lokalsamfunn.

Gjennom satsinga på eit prosjekt med namn Områdetiltak (tilskot til planlegging av fellestiltak) har bygdefolket teke tak i landskapet som ein ressurs for trivselstiltak og identitet, men også gjort tiltak som grunnlag for verdiskaping, knytt til dei natur- og kulturhistoriske verdiane i landskapet. Dei ønskjer å utvikle desse kvalitetane og skape ulike opplevingsprodukt som vil gje ny næring. Herand er ei bygd med

Turister på vandring langs turstien i Herand.
Foto: Dirk Kohlmann

9000 år samanhengande dokumentert historie, som kan by på ei totaloppleving frå steinalder til notid basert på arkeologiske funn og kulturminne i bygda.

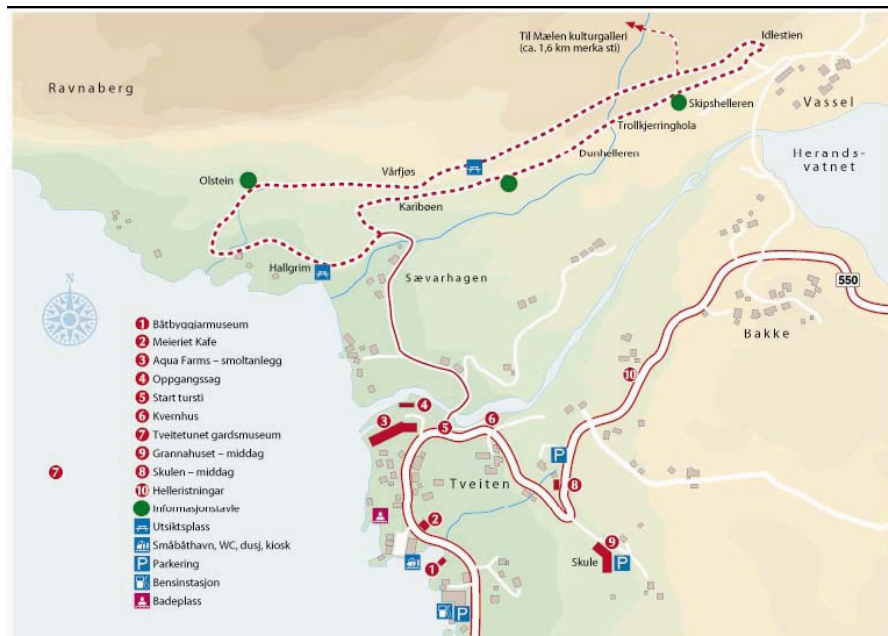
Utvikling i Herand

- 1997 Herand Bygdelaag blir stiftet
- 1998 Bygdemobilisering starta opp.
- 2001 Tildelt Hordaland fylke sin miljøpris
- 2001 Tilskot til utarbeiding av ein landskapsanalyse via Områdetiltak
- 2002 ble medstiftar av Forum Folgefonn, eit nettverk der bygdelaga arbeider for å skape felles identitet for Folgefonnhalvøya
- 2002 tilskot til etablering av tursti
- 2003 Ekskursjonsmål for Nordisk Kulturlandskapskonferanse
- 2005-2006 gjennomførte Streif
- 2006 Etablert bedrift som tek seg av koordinering og tilrettelegging for turistar
- 2006 Omfattande utgravingar under hellarane fortel om 9000 år kulturhistorie
- 2006 Deltakar i prosjekt "Landskapsparkar i Hordaland".

Kulturlandskap og kultursti

Bygdefolket har lagt til rette for ein kultursti i form av ei rundløype. Løypa går frå sentrum, forbi helleristningar frå bronsealder, gardstun og gjennom ulike kulturmarkstypar.

I landskapet står framleis sommarfjøs og utløe og eit rikt innslag av styvingstre i ein frodig edellauvsskog. Stien går forbi ein vassdreven oppgangssag og kvernhus ved

Kart som viser de ulike kultursporene og den tilrettelagte turstien i Herand.

elveosen. Den restaurerte oppgangssaga er i bruk og dei leverer trevirke til mellom anna restaurering av Bryggen i Bergen.

Tiltak med framtid

Gjennom bydemobiliseringsprosessen har folket i Herand sett i gang ulike trivselstiltak. Det gamle meieriet på kaien er sett i stand og fungerer som internettkafé og møteplass for bygdefolket. Eit landskapsparkprosjekt er å gjere meieriet til eit historisk opplevings- og formidlingssenter. Samåbåthavna og rasteplassen ved meieriet er tilrettelagt for turistar med open kafé i sommersesongen. I Herand jobbar bygdefolket målretta og ustoppelig. No vert den gamle handelsstaden ved fjorden restaurert og gjort tilgjengeleg for ålmenta. Eit matkonsept for heile bygda er under arbeid.

For meir informasjon sjå:

www.herand.no

Hordaland – eit streif i landbruket, Fylkesmannen i Hordaland, Landbruksavdelinga, 2005

Jordbrukslandskapet som ressurs i Norden, TemaNord 2004:537, Nordisk Ministerråd, København 2004

Prosjektplan Kulturlandskap + verdiskaping = Landskapsparkar - eit verdiskapingsprogram for berekraftig nærings- og landskapsutvikling i Hordaland, Fylkesmannen i Hordaland, Landbruksavdelinga, 2005

Streif 2005
Sonja på Reiseter.
Foto: Victor Jensen

Det bornholmske kunstnerliv

Lars Kjærulf Møller

Fotos venligst stillet til rådighed af Bornholms Kunstmuseum

Bornholms Kunstmuseums samlinger blev påbegyndt i 1893 som en del af det kulturhistoriske Bornholms Museum. Først i 1993 blev de to museer endeligt adskilt, og Kunstmuseet kunne finde sin selvstændige form og profil i de nyopførte bygninger ved Helligdomsklipperne på Bornholms østkyst. Museet blev hurtigt berømt for sin arkitektur. Det blev tegnet af Fogh og Følner ApS., der også i 2002-3 var arkitekter på en større udvidelse. Museet rummer nu ca. 4000 m² fordelt på tre niveauer ned mod Østersøen.

Museets samlinger bestod de første mange år af en almindelig anlagt gallerisamling over dansk kunst, og først omkring 1950 valgte man at koncentrere samlingen om kunst med relation til Bornholm.

At man valgte at specialisere sig skyldtes naturligvis, at især den nyere bornholmske kunst, ”bornholmerskolen”, havde nået et vist ry. Museet kunne med en specialisering skabe en profil parallelt til de to andre regionale kunstnerkolonibaserede museer, Skagen og Fåborg. Dette betyder dog ikke, at museet nu samler på bornholmske billeder af enhver slags, men gennem samlingen søger man at dokumentere og præsentere det bedste af det, der med relation til Bornholm, er skabt af kunst indenfor såvel maleri, skulptur, grafik og kunsthåndværk.

Bornholms Kunstmuseums samlinger er derfor heller ikke tidsmæssigt begrænset til den mest frodige periode, 1. halvdel af 1900tallet, men rækker tidsmæssigt både tilbage og frem. Samlingerne dokumenterer således, både at modernismens mestre havde

særlige bornholmske forudsætninger for deres maleri, og at kunsten på Bornholm lever videre også efter den store generations bortfald.

Dansk kunsts første storhedsperiode, Guldalderen, gik næsten sporløst over Bornholm. Selvom museets ”grundlægger” Lars Hansen i 1841 malede det officielle portræt af Adam Oehlenschläger, der nu kan ses på Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, fandt kun få af guldalderens kunstnere vej til Bornholm.

Vi ved at Christian Købke et par gange besøgte sin bror, der var præst på øen, men tilsyneladende er der kun kommet små blyantskitser ud af besøget.

Få år efter møder vi Vilhelm Kyhn på øen. Han debuterer på Charlottenborg i 1843 med to billeder fra Bornholm, det ene, ”Et Parti af Klipperne ved Rø”, malet kun et stenkast fra Bornholms Kunstmuseums nuværende placering.

Dansk åndsliv og kunst var i første halvdel af 1800tallet stærkt præget af tysk tankegang. Fichte, Schelling og Hegels romantik, ”Sturm und Drang” og mystik var højeste mode, og motiver fra Tyskland, Schweiz og Tyrol var yndede af det købedygtige borgerskab. Kunstnere som Ferdinand Richardt, A. E. Kiøldrup og Viggo Fauerholdt fandt nu til Bornholm og malede indtagende folkelivsskildringer.

Anton Edvard Kiøldrup

Uheldigvis for kunstnerne betød nederlaget til Tyskland i 1864 et øjeblikkeligt stil- og sindelagsskift. Kunstnere, der som dem havde tillagt sig den tyske manér for godt, blev uglesete i dansk kunsthver, og de valgte alle at emigrere. Richardt til USA, hvor hans store skildringer af f.eks. Niagara Falls i dag kan ses i Det Hvide Hus i Washington. Kieldrup og Fauerholdt til Tyskland, hvor deres formsprog var mere accepteret.

Naturligvis fandt en række af de sene romantikere til Bornholm, og der findes en lang række indtagende billeder af kunstnere som f.eks. Georg Emil Liebert og Otto Haslund, der var akademiskammerat med Kristian Zahrtmann.

Kristian Zahrtmann: Min Bedstemors have

Netop i 1864 blev Zahrtmann optaget på Kunstakademiet og med ham indledtes en ny epoke i bornholmsk kunst. Gennem næsten 55 år malede han et utal af billeder. I de første år i tæt forlængelse af den kunsthistoriske tradition, han havde tilegnet sig hos læreren Wilhelm Marstrand. Senere ofte litterære motiver, især hentet fra læsningen af Leonora Christines "Jammersminde" eller motiver hentet fra hans elskede Italien, hvor han gennem et halv århundrede opsøgte den lille bjergby Civita d'Antino. Hertil bragte han også den generation af elever, han mødte på "Kunstnernes Studieskole", hvor han havde overtaget lærergerningen fra akademiskammeraterne P.S. Krøyer og Laurits Tuxen.

Zahrtmann blev nærmest forgudet af de unge kunstnere, der i Zahrtmann næsten som

den eneste mødte en forståelse for de kampe, de til dagligt udkæmpede med farve og lys. Det var dog ikke sådan, at Zahrtmann havde specielt blik for den afgørende nyudvikling, der skete i Frankrig, hvor Cezanne havde sat ny dagsorden for kunsten. Zahrtmann hældede stærkest til de gamle mestre, men havde de pædagogiske evner, der kaldte det bedste frem i eleverne, og udfordrede dem til selv at søge længere og videre, end han selv havde modet til.

Til Zahrtmanns egen generation født på Bornholm hørte Michael Ancher, der dog kun malede få billeder fra fødeøen, men vandt sig berømmelse som en del af den gruppe kunstnere, der i de sidste par årtier af 1800tallet i Skagen dannede den første egentlige kunstnerkoloni i Danmark.

Også Holger Drachmann vandt sig hæder i Skagen, men indledte sin kunstneriske løbebane på Bornholm. I årene 1867 – 74 malede han ikke alene indtagende skildringer af det bornholmske landskab, men fandt også sin første hustru Vilhelmine.

Også en række af de øvrige Skagenskunstnere opsøgte Bornholm, og museets samling rummer også værker af kunstnere som Otto Bache, Laurits Tuxen, og den aldrende Viggo Johansen, der i 1929 skrev: ”Havde vi Skagensmalere boet her, var vi blevet bedre Malere”.

Selvom Zahrtmann var indfødt bornholmer var det dog ikke ham, der trak den unge generation til Bornholm. Hans hu stod til Frankrig og Italien, og han brød sig vist i virkeligheden ikke meget om det danskprægede maleri. Alligevel blev Bornholm eller snarere Christiansø det centrale omdrejningspunkt for den næste generation. Den generation, der bragte dansk og nordisk maleri ind i det 20. århundrede og på omdrejningshøjde med de nye europæiske strømninger.

Blandt eleverne hos Kristian Zahrtmann var Karl Isakson, Edvard Weie og Olaf Rude.

Vel nærmest ved en tilfældighed, fordi han havde familie på Christiansø, var maleren Axel Salto kommet på Christiansø siden 1905. Da Isakson i 1911 igen får et psykisk nedbrud, skriver vennerne, at han bør tage til øen, hvor det stille liv vil være gavn for ham, men næppe er Isakson ankommet før hans begejstring udmøntes i sommerduftende skildringer, hvor han næsten laboratoriemæssigt afprøver den nye viden og de ideer, han havde erfaret i Paris.

Isakson havde i årene 1905-07 opholdt sig i Paris og havde der set de nye strømninger udsprunget af Cezannes og senere Matisses mod til at sprænge motivet og lade farven stå klart og ublandet på lærredet. Under sit første besøg i Paris havde han stiftet bekendtskab med Cezannes maleri, og i årene 1913-14 finder vi ham igen i byen, hvor han tilegnede sig den nye kubisme, som især Picasso og Braque allerede havde markeret sig stærkt med.

Den såkaldte ”Bornholmerskole” blev nu etableret. Ikke som malerskole i traditionel forstand og heller ikke fordi malerne f.eks. som impressionisterne havde fælles formsprog og udtryksmåde, men snarere som et fællesskab bygget omkring venskaber og om en ungdommelig generations fælles stræben efter løsning på de samme maleriske problemer. Man kan derfor heller ikke umiddelbart afgrænse gruppen på baggrund af

deres maleri. Oluf Høsts ekspressive og naturromantiske maleri hører, ligesom Niels Lergaards mytiske mørkemaleri, naturligt til indenfor den kategorisering.

Isakson var sky og nærtagende, og han viste kun sjældent sine værker til andre. På Bornholm fortælles stadig historier om, hvorledes han, efter at have malet på Bokul ovenfor Gudhjem, bar sine billeder hjem højt hævet over hovedet med billedsiden opad, så ingen kunne se resultatet. Også i atelieret stod malerierne med bagsiden udad. Først efter han tidlige død i 1921 så vennerne billederne og forstod storheden i hans værk. Christiansø forblev hans foretrukne motiv, og som svensk var det nærmest en katastrofe for ham at øerne under 1. Verdenskrig blev lukket land for udenlandske statsborgere. Resultatet var nervøse sammenbrud og lange malerpauser. Først efter krigen kunne han genoptage afsøgningen af de næsten i sig selv kubistiske motiver med den solbeskinnede kolorit.

Også Edvard Weie havde Christiansø som foretrukket malersted. Men mens det for Isakson var farvens rendyrkelse, der var endemålet, var det hos Weie en søgen efter rytme, skabelsen af en slags malerisk symfoni, der var afgørende. I konsekvens af dette arbejdede Isakson med fladerne og deres indbyrdes koloristiske indhold, mens Weies udtryk blev mere impressionistisk i jagten på det rumskabende lys. Valget af det lukkede motiv, den tætte beskæring, er karakteristisk for Weie. Allerede i 1911 havde han opsøgt et af Isaksons yndlingsmotiver, "Mindet" på Christiansø. Senere vendte han adskillige gange tilbage til dette motiv, der også danner rammen om hans sidste store værk, "Faun og Nymfe", der nu befinder sig i Statens Museum for Kunst. Motivets koloristiske struktur og farvefladernes indbyrdes dans kan iagttages i fuld udfoldelse i studiet til billedet, som hænger på Bornholm. Selve skildringen af stedet møder vi i "Skovvej, Morgen, Christiansø", hvor Weie, trods billedets format, fastholder den intime lukkede stemning gennem den stramme beskæring og gennem det rum, han skaber ved træernes kærlige omfavnelse af stien.

Oluf Høst var den eneste af de store i generationen, der var indfødt bornholmer. Først sent valgte han malervejen og snublede de første år lidt rundt mellem Akademiet og Zahrtmanns skole, hvor Johan Rohde havde overtaget lærergerningen, inden hans ambitioner endelig forløstes gennem et ophold på Giersings malerskole.

For et stort publikum er Høst og gården "Bognemark" næsten identiske størrelser, men selvom Høst gennem livet malede mere end 200 skildringer af den lille gård ovenfor Gudhjem, rummer hans produktion en lang række andre og væsentlige værker, hvor han med næsten naturvidenskabelig passion søger frem mod det nærmest uopnåelige mål: at skildre selve verdensaltet.

I hans senere år blev koloritten lettere og udviklede sig til vibrerende tyndt malede antydninger, næsten som skitser, men alligevel med kompositorisk virtuositet. En lang række nattehimle, "Orion-billeder" er eksempler, ligesom "Tidligt forår, haven", hvor han i få enkle strøg forener skildringen af forårets spæde kulører og dufte med det trygge hjemlige miljø i huset "Norresan", hvor hans eget museum i dag er indrettet.

"Norresan" blev gennem mange år et åndeligt kraftcenter på Bornholm. Høst var

som nævnt indfødt og derfor sikkert lettere accepteret som kunstner. Han var relativt velhavende og gæstfri, og i huset mødtes en lang række af dansk litteraturs og kunsts betydeligste personer, Tom Kristensen, Paul Henningsen, Otto Gelsted og blandt kunstnerne Kræsten Iversen og Olaf Rude.

Olaf Rude havde allerede inden han kom til Bornholm for første gang i 1919 markeret sig som en af de unge radikale og banebrydende kunstnere i Danmark. Han fik sin debut og ilddåb på Kunstnernes Efterårsudstilling i 1918, den navnkundige skandale-succes, hvor den ellers højt anerkendte bakteriolog, professor ved Københavns Universitet, Carl Julius Salomonsen, i en bog diagnosticerede de unge kunstnere til at lide af den smitsomme sindssyge, Dysmorphisme (fra græsk - noget hæsligt skabt). Ellers kunne de vel ikke male så forfærdeligt.

Inden da havde Rude allerede i 1911 på en studietur til Paris studeret både Cezanne og Matisse, ligesom han havde fået et førstehåndskendskab til kubismen. Flere af hans ungdoms store værker bærer da også tydeligt præg af denne nye viden, der skulle afprøves både i komposition og kolorit.

Efter Rude var kommet til Bornholm blev det især på den koloristiske side, han udviklede sit maleri. Mens Weie med tydelig adresse til Rude i 1926 i Ekstrabladet hånlige skrev "Ingen ordentlige malere kunne tænkes at arbejde på Bornholm" så anførte Rude "Jeg er aldeles vild af begejstring for Bornholm. Jeg håber jeg til efteråret må vende hjem med favnen fuld af røde klipper, blå vand og hvide huse, zinnoberrøde tage, grønne træer, blå himmel, sorte vejrmøller, røde køer og fiskerbåde med gyldne sejle". Man skulle næsten tro, koloristen selv beskrev sit eget billede "Forårssol over Allinge", hvor man næsten aner Dannebrog hejst i horisonten.

På baggrund af Kræsten Iversens mange monumentale udsmykningsopgaver - udover tronsalen på Christiansborg udførte han bl.a. udsmykning i Videnskabernes Selskab og en lang række kirkeudsmykninger - er hans rolle blandt bornholmermalerne måske knapt så anerkendt. Selvom han gennem mange år var en højt skattet professor ved Kunstakademiet, kom han aldrig på samme måde som andre af bornholmermalerne til at danne skole. Resultaterne af hans gerning spores måske først for alvor i 1950'ernes og 60'ernes nye generationer af landskabsmalere.

Dette anfægter dog ikke kvaliteterne i hans arbejde og både "Selvportræt i gul trøje" og det lidt senere "Opstilling med frugter, Sorrento" vidner om en ekspressiv, tungt mættet stofflighed og om stor følsomhed og et ekspressivt temperament meget lig Oluf Høst.

Naturligt nok var det ikke alle, der fulgte Isaksons nye farvesyn op. Niels Lergaards ballast var en ganske anden. Sammen med akademikammeraterne Jens Søndergaard og Erik Hoppe tilhørte han de såkaldte "mørkemalere", den naturlige reaktion på det nye og efter manges opfattelse "kulørte" maleri, der var blevet toneangivende. Lergaard var oprindelig kommet til Bornholm efter en invitation fra Oluf Høst, men forholdet mellem de to skulle snart udvikle sig til en livslang åbenlys rivalisering, der resulterede i for dem begge lidet klædelige chikaner og ubehageligheder.

Modsætningerne mellem de to var reelle nok. Politisk stod de på hver sin yderfløj, og kunstnerisk var deres mål og stræben lige så diametralt modsatte. I de første år søgte begge de samme motiver bl.a. Bognemark, men gennem køb forbeholdt Høst dette motiv for sig selv, og siden brød striden ud i lys lue i forbindelse med opførelsen af viadukten over Holkadalen ved Gudhjem. Lergaard var som naturfredningsmand modstander, mens Høst som ivrig bilist ønskede det krogede vejforløb rettet ud - og vel også så muligheden for med vejen at afskære byens udvikling op mod hans elskede Bognemark.

Lergaards maleri havde, bl.a. under stærk indflydelse fra norsk kunst, stærke symbolistiske og romantiske undertoner. Mytisk uden at være religiøs søgte han, hvad han selv kaldte "en begyndende fornemmelse af kosmisk rum".

Hans motivverden var stort set uforandret, selv efter han i en sen alder flyttede fra Bornholm. Det stort anlagte landskab, oftest med havet stående som et massivt bagtæppe for de sætstykker han med stor sikkerhed stillede op til den scene, han gennemspillede i sine malerier. Hans billeder blev en slags åndelige abstraktioner over et velkendt tema som han selv beskrev som "Griegs kogleri og mystik, men også til tider en struktur så stærk som en fuga af Bach".

Motivisk var han næsten monoman. Bokuls sorte ryg med kirkespiret i Gudhjem som eneste pejlemærke og "Hus ved havet", den banale udsigt mod havnen, er motiver vi finder med en hyppighed, der nærmer sig Høsts Bognemark. Ganske som Paul Utenreitter engang skrev om Olaf Rude: "Han kan gentage sig selv – paa samme Maade som Vorherre, der hver Dag morer sig med at lade Solen gaa op og ned, uden dog nogen Sinde den ene Morgen – eller Aftenstemning bliver ligesom den foregaaende".

En del af generationen, der konstituerer "Bornholmermalerne", tog fast ophold på øen, mens andre livet igennem forblev "sommerbornholmere". Uanset dét, forblev de tro mod det maleri, der havde taget sin begyndelse i Frankrig i det første årti af 1900tallet.

Gertrud Vasegaard

Gertrud Vasegaard

På Bornholm var der en århundred-gammel tradition for at udnytte de rige forekomster af ler, og op gennem 1800tallet var der blevet etableret flere betydelige keramikfabrikker, hvor også kunstnere fra tid til anden kom og modellerede.

Den betydeligste af fabrikkerne, Hjorths Keramikfabrik, nu arbejdende museum, blev stiftet i 1862 og blev i begyndelsen af 1900tallet verdenskendt bl.a. på grund af Hans Hjorths banebrydende stentøj. Hjorthfamilien blev siden et stort kunstnerdynasti med navne som søstrene Lisbeth Munch Petersen (gift 1. gang med maleren og digteren Gustaf Munch Petersen og 2. gang med maleren Paul Høm) og Gertrud Vasegaard (gift 1. gang med grafikerer Sigurd Vasegaard)

ard) samt deres efterkommere, Ursula Munch Petersen, Myre Vasegaard og Julie Høm. Og fra en anden gren af familien væveren Mille Heerup samt Ulla og Marie Hjorth.

Lisbeth og Gertrud gik i begyndelsen af 1930erne på Kunsthåndværkerskolen i København og mødte her en lang række af de kunstnere, der arbejdede med de nyeste strømninger i europæisk kunst. Da de i 1933 vendte tilbage til Bornholm for at etablere værksted i Gudhjem blev deres hjem hurtigt samlingspunkt for kunstnere

Gerd Hiort Petersen

Hans Munck
Andersen

som Ejler Bille, Richard Mortensen og Hans Øllgaard, der alle arbejdede intenst med det nye surrealistiske maleri. Og i somrene i midten af 1930erne blev Bornholm igen centrum for udviklingen af dansk maleri.

Samtidig med dette valgte en kendt tysk kunsthandler og storsamler, friherre Herbert v. Garvens at emigrere til Bornholm, hvor han bosatte sig i Sandkås. Hans åbne hjem og levende interesse for de unge kunstnere gjorde, at Bornholm i de første år efter 2. Verdenskrig igen modtog en kunstnerisk saltvandsindsprøjtning fra i dag kendte navne som Asger Jorn, Eugen Brands, Constant, Anton Rooskens, Erik Ortvad, Carl-Henning Pedersen og Else Alfelt, Anna og Erik Thommesen, Henry Heerup, Sven Dalsgaard m.fl. Nu var det det abstrakt-ekspressionistiske maleri, der stod på dagsordenen og i en kort periode inden Europa igen lå åben, blev Bornholm det geografiske mødepunkt for endnu en ny generation.

I 1960erne og 70erne var det især indenfor kunsthåndværket, Bornholm markerede sig. Mange unge keramikere valgte Bornholm, nok mest på grund af de billige boliger og adgangen til et stort turistmarked, men de bedste af dem udviklede sig kunstnerisk, og samtidig med at de selv nu hører til i den danske elite, dannede de et frodigt miljø og grobund for nye traditioner, så Bornholm stadig kan hævde sin førerposition indenfor kunsthåndværket, der nu ud over keramikken også omfatter en række af de bedste danske studio-glasværksteder.

Pete Hunner

Bliv medlem af Nordisk Kulturlandskabsforbund

Vi ønsker Dig som medlem af forbundet, og glæder os til at byde dig velkommen.

Vi behøver flere medlemmer, som kan udvide kontaktnettet og styrke arbejdet med at værne værdifulde kulturlandskaber.

For at øge medlemsskaren -og dermed bedre fremme bevaringen af kulturlandskaberne- har vi et introduktionstilbud:

Bliv gratis medlem på prøve hele 1. år.

Du kan få en bredere og dybere indsigt i kulturlandskabernes spændende verden.

Og nye kontakter med mulighed for faglig udvikling og hyggeligt samvær i smukke og interessante nordiske landskaber.

På hjemmesiden www.n-kf.org finder du yderligere information om **Nordisk Kulturlandskabsforbund.** **NKF**

Her kan du også melde dig ind elektronisk.

Foto: Pål Marten Skollerud

NORDISKA FÖRBUNDET FÖR KULTURLANDSKAP

www.n-kf.org

Nordisk bygd nr 17 fra Bornholm 2005. Redaktion: Søren Espersen og Bjørn Petersen

Fotos: Pål Mårten Skollerud